

УÆЛДÆР АХУЫРАДЫ ФЕДЕРАЛОН ПАДДЗАХАДОН
БЮДЖЕТОН АХУЫРАДОН УАГДОН «ЦÆГÆТ ИРЫСТОНЫ
ХЕТÆГКАТЫ КЪОСТАЙЫ НОМЫЛ ПАДДЗАХАДОН УНИВЕРСИТЕТ»

КУЫДЗОЙТЫ А.Ф.

ИРОН ÆВЗАДЖЫ ПРАКТИКУМ. ОРФОГРАФИ

Дзæуджыхъæу
2020

ББК 81 (Осе)
К 88

К 88 **Куыдзойты А.Ф.** Ирон æвзаджы практикum. Орфографи: Ахуыргæнæн чиныг; Цæгат Ирыстоны паддзахадон университет.
Дзæуджыхæу: ЦИПУ-йы рауагъдад, 2020. – 108 ф.

ISBN 978-5-8336-1033-6

Наукон редактор: филологон наукæты доктор, профессор **Дзодзыккаты З.Б.**

Рецензенттæ: педагогон наукæты кандидат, доцент **Дзампаты Л.Г.**
филологон наукæты кандидат **Хетагкаты К.И.**

Ахуыргæнæн чиныг арæст у уæлдæр ахуырады федералон паддзахадон ахуырадон стандарттæм гæсгæ ирон филологийы факультеты хайадты 44.03.05 Педагогон ахуырад (дыууæ профилимæ), профильтæ «Ирон æвзаг æмæ литературæ, уырыссаг æвзаг», «Ирон æвзаг æмæ литературæ, англисаг æвзаг» æмæ 45.03.01 Филологи, профиль «Фыдыбæстæйы филологи» (ирон æвзаг æмæ литературæ) ахуырадон пъланты, Ирон æвзаджы орфографи æмæ пунктуацийы æгъдаутты, Ирон æвзаджы орфографион дзырдуаты бындурыл. Чиныджы æрмæг студенттæн æххуыс у растфыссынады теори ахуыр кæнынæн, орфографион къæрцхъусдзинад æвзарын кæнынæн, орфографион арæхстдзинадтæ бæстон кæнынæн.

Мыхуыргонд цæуы уæлдæр ахуырады федералон паддзахадон бюджетон ахуырадон уагдон «Цæгат Ирыстоны Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон университет»-ы методикон советы уынаффæмæ гæсгæ.

ББК 81 (Осе)

ISBN 978-5-8336-1033-6

© Издательско-полиграфический центр
Северо-Осетинского государственного
университета имени К. Л. Хетагурова, 2020

СÆРГÆНДТÆ

	РАЗНЫХАС.....	4
1 темæ.	ИРОН ОРФОГРАФИЙЫ ПРИНЦИПТÆ.....	7
2 темæ.	ХЪÆЛÆСОНТЫ РАСТФЫССЫНАД ДЗЫРДТЫ РАЙ- ДАЙÆНЫ.....	11
3 темæ.	ХЪÆЛÆСОНТЫ РАСТФЫССЫНАД ДЗЫРДБÆСТЫТЫ	19
4 темæ.	ХЪÆЛÆСОНТЫ ИВЫНАД ДЗЫРДЫ УИДАДЖЫ.....	26
5 темæ.	ÆМХЪÆЛÆСОНТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	30
6 темæ.	РАЗÆФТУАНТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	39
7 темæ.	ФÆСÆФТУАНТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	44
8 темæ.	НОМДАРТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	48
9 темæ.	МИНОГОНТÆ ÆМÆ ФÆРСДЗЫРДТЫ РАСТФЫССЫ- НАД.....	58
10 темæ.	НЫМÆЦОНТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	61
11 темæ.	НОМИВДЖЫТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	64
12 темæ.	МИВДИСДЖЫТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	71
13 темæ.	ÆХХУЫСГÆНÆГ НЫХАСЫ ХÆЙТТЫ РАСТФЫССЫ- НАД.....	78
14 темæ.	СТЫР ДАМГЪÆ.....	82
15 темæ.	ВАЗЫГДЖЫН ДЗЫРДТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	89
16 темæ.	ÆРБАЙСГÆ ДЗЫРДТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	95
17 темæ.	ЦЫБЫРГОНД ДЗЫРДТЫ РАСТФЫССЫНАД.....	98
	ДЗЫРДТЫ ÆВЗÆРСТЫ СХЕМÆТÆ.....	102
	ЛИТЕРАТУРÆ СПАЙДА КÆНЫНÆН.....	106

Ирон æвзаджы орфографи æмæ пунктуацийы практикум у, ирон филологийы факультеты æппæт хайадты студенттæ дæр кæй ахуыр кæнынц, ахæм æнæмæнг хъæугæ дисциплинæ. Ахуырадон пылантæм гæсгæ райдайы фыццаг курсы фыццаг семестры. Йæ нысан у, студенттæ ирон æвзаджы растфыссынады тыххæй скъолайы цы зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæ райстой, уыдон фæуæрæхдæр æмæ фæарфдæр кæнын, дарддæр цы сæрмагонд дисциплинæтæ ахуыр кæндзысты, уыдонмæ сæ бацæттæ кæнынц, фидæны филологтæм орфографион къæхцхъусдзинад сæвзæрын кæнынц.

Орфографи (бердзенаг *orthos* «раст» æмæ *grapho* «фыссын») у дзырдтæ æмæ йæ нысаниуæгджын хæйттæ (морфемæтæ) фыссыны æгъдаутты системæ.

Орфограммæ у, цалдæр вариантæй равзарын кæй хъæуы æмæ бæлвырд орфографион æгъдауы домæнæн дзуапп чи дæтты, ахæм фыст (*лæг/ктæ* – *лæгтæ*, уымæн æмæ *лæгæй*). Хицæн кæнынц орфограммæ-дамгъæ (*зæхмæ*, *кæрдтæ*, *хъæддаг* æ.а.д.), орфограммæ-дефис (*иуæй-иу*, *рауай-ма*, *цæугæ-цæуын* æ.а.д.), орфограммæ-хицæн (*ахуыр кæнын*, *бадгæ кæнын*, *хæдзары* 'рдæм æ.а.д.), орфограммæ-контакт (*галиуæрдæм*, *хъæууонхæдзарадон*, *цыппарыссæдз* æ.а.д.).

Орфографион æгъдау у раст, хуызæгон фысты цыбыр уынаффæ (рекомендаци). Зæгъæм: «Кæд дзырдæн йæ арæзмæ гæсгæ сбæрæг кæнæн уа, цавæр æмхъæлæсон дывæр кæны, уый, уæд дывæрæй фыссын хъæуы уыцы æмхъæлæсон: *ныббар* (*ны+бар*, *барын-æй*), *лæггаг* (*лæг+аг*), *курæггаг* (*курæг + аг*), *æфсæддон* (*æфсад + он*), *хъæддаг* (*хъæд+аг*), *куырæттаг* (*куырæт+аг*), *бæллиццаг* (*бæллиц+аг*)».

Ирон орфографийæн куыд дзырдтæ фыссыны æгъдаутты системæйæн йæ ратæдзæныл нымайын хъæуы 1937 аз – уæд мыхуыры рацыдис ирон æвзаджы орфографийы фыццаг проект. Сарæзта йæ зындгонд ирон лингвист, дыууæ орфографион дзырдуты автор Багаты Никъала. Проект расайдта уæрæх дискуссии: уыцы азты растфыссынады фæрстытыл бæстоныхас цыдис газетты, журналты, алыхуызон æмбырдты. Арæзт æрцыдис

сæрмагонд орфографион къамис дæр. Растфыссынады æгъдæуттæм цы ивддзинæдтæ бахастой, уыдон фидаргонд æрцыдысты 1939-æм, 1943-æм, 1955-56-æм, 1987-æм азты арæзт проекты æмæ сæ бындурыл арæзт орфографион дзырдуртты (Багаты Н., 1947; Хъуылаты Г., 1956; Багаты Н., 1963; Багаты Н., Тахъазты Х., 2002).

Æхсайæм-æстайæм азты ирон ахуыргæндтæ цы стыр куыст бакодтой, уый аиуварс кодта дзæвгар орфографион зындзинæдтæ, æнæрастдзинæдтæ, быцæйуаг бынæттæ, фæлæ абоны онг растфыссынады фарст у актуалон, уымæн æмæ æнæлыгтондæй баззадысты иуæй-иу проблемæтæ; уыдон баст сты куыд æгъдæутты формулировкæтимæ, афтæ сæ мидисимæ дæр.

Ирон растфыссынады рæзты ног этап баст у, 1987 азы цы «Ирон æвзаджы орфографи æмæ пунктуацийы æгъдæуттæ» рацыдис, уыдонимæ. «Æгъдæутты» активондæр аразджытæй иу уыдис филологон наукæты доктор, профессор Тахъазты Харум. 2002 азы ахуыргонд «Ирон æвзаджы орфографион æгъдæутты» æмæ Багаты Никъалайы дзырдуртты бындурыл сарæзта æмæ мыхуыры рауагъта «Ирон орфографион дзырдурт».

Растфыссынады теорийы фæрстытыл ныхас цæуы проф. Исаты Мæхæмæты куыст «Очерк фонетики осетинского литературного языка»-йы (1959 аз), Багаты Никъалайы «Грамматика осетинского языка» (1963 аз) æмæ «Современный осетинский язык»-ы (1965 аз), Медойты Боболкайы «Ирон æвзаджы фонетикæ, графикæ, орфографи æмæ орфоэпи»-йы (1993 аз). Ацы проблемæйы хицæн аспектæ æвзæрст цæуынц иннæ ахуыргæндты куыстыты дæр: Гуыриаты Тамерланы «Влияние русского языка на развитие осетинской лексики» (1962 аз) æмæ Гæбæраты Никъалайы чиныджы «Морфологическая структура слова и словообразование в современном осетинском языке» (1977 аз). Ацы ахуыргæндты куыстытæ стыр ахъаз фесты ирон æвзаджы растфыссынады системæ снывыл кæнынæн, фæлæ æппæт фæрстытæ лыгтонд нæма æрцыдысты. Орфографион æгъдæуттæ ног редакцигондæй рацыдысты 2004 азы. Растфыссынады фарст сси након куысты сæр – 2010 азы ирон орфографийы теоретикон аспектты темæйыл кандидатон диссертаци бахъахъхæдта Боцоты Евгени.

Растфыссынады фарст æрмæст фыццаг бакастæй банымайæн ис айдагъ лингвистикон кæнæ ахуырадон проблемæйыл. Арфдæр æм куы ‘ркæсæм, уæд рабæрæг уыдзæнис, орфографи, тырыса æмæ гимн падзахадон иудзинады бæрæггæнæнтæ, символтæ кæй сты, уый. Зындгонд у, растфыссынады æппæты бындурондæр реформæтæ падзахады

æхсæнадон арæзты ивддзинадтимæ баст кæй сты. Акæсæм-ма, цал хатты аивта ирон графикæ. Æрлæууын-ма кæнæм нæ зæрдыл академик А. Шегрены ныхæстæ ирон графикæйы тыххæй. Номдзыл ахуыргонд фыста, ирон æвзаг йæ мырон скондмæ гæстæ уырыссагæй гуырдзиаг æвзагмæ хæстæгдæр кæй у æмæ йын гуырдзиаг графикæйы бындурыл фыссынад саразын æнцондæр кæй уайд, фæлæ, ирон адæмы фидæн æмæ хъысмæтыл хъуыды кæнгæйæ, уырыссаг адæммæ йæ хæстæгдзинад (æцæгæй дæр, ирæттæ сæ равзæрдæй хæстæгдæр сты иннæ индоевропæйаг – уырыссаг – адæммæ) хынцгæйæ, ирон фыссынады бындуры уырыссаг графикæ кæй нывæрдта.

Ахуыргæнаен чиныджы фæлтаæрæнты æрмæг ист у ирон классикон литературæйы уацмыстæй, стæй периодикон мыхуыры текстгæй.

1 темæ. ИРОН ОРФОГРАФИЙЫ ПРИНЦИПТÆ

Хицæн æвзæгты ныхасы мыртæ графикон нысæнтты (ома дамгъæты) фæрцы цы принциптæм гæсгæ æвдыст цауынц, уыдон сты цалдæр:

1) фонетикон – фысгæйæ дзырд æвдыст цауы, æцагæй (раст дзургæйæ) куыд загъд ваййы, афтæ;

2) морфологион (морфематикон кæнæ морфемон) – дзырды нысаниуæгджын хайтæ фыст цауынц уыцы иу хуызы (сæ зæлынад нæ хынцгæцæ);

3) фонематикон – лæмæгъ позицийы цы фонемæ ис, уый фыст цауы, йæ тыхджын позицийы куыд фыст ваййы, афтæ;

4) традицион (историон) кæнæ консервативон – бамбарын кæнæн кæмæн нæй, ахæм ныффыстыты принцип (скъолайы сæ хонынц дзырд-уатон дзырдтæ);

5) дифференциацигæнæг (кæнæ дифференциалон, символикон, идеографион) – ацы принцип фысгæ-фыссын хицæн кæны, сæ зæлынад æмхуызон кæмæн у, уыцы дзырдтæ (омофонтæ);

6) морфологон-графикон аналогиты принцип (граммематикон) – уыцы иу грамматикон категориты дзырдты æмхуызон фыссынад.

Алы æвзадзы орфографийы дæр ис йæ хицæндзинæдтимæ, йæ ивды æгъдауттимæ баст иу сæйраг принцип æмæ цалдæр иумайаг принципы. Ирон æвзадзы уыдон сты **морфологион** (сæйраг), **фонетикон**, **традицион** (кæнæ историон) æмæ **бадзырдон** принциптæ. Нæ ’взадзы дзырдтæ арахдæр фыст цауынц фонетикон æмæ морфологион принциптæм гæсгæ.

Морфологион принцип бар дæтты дзырдты хайтæ (морфемæтæ) алыхуызон уавæрты æмхуызон фыссынæн, кæд морфемæты ’хсæн æмхъæлæсонтæ алыхуызон фæхъуысынц, уæддæр (*хæцдзынæн / хæццынæн, растдæр /расттæр, бахыгътон /бахыхтон, мæнмæ /мæммæ æ.а.д.*).

Фонетикон принципмæ гæсгæ дзырдтæ фыст цауынц, куыд фæхъуысынц, афтæ (*хастон /хаст-тон, æмвæнд /æм-фæнд, соимæ /сой-имæ, æгæрон /æ-кæрон æ.а.д.*).

Къорд дзырды растфыссынад æнцайы **бадзырдон** принципл. Ахæм дзырдты дызæрдыггаг мыры растфыссынад æндæр принциптæм гæсгæ

сбæрæг кæнæн нæ вæййы (*гæппытæ, æртыццаг, цæттæ, цæрæццаг, омен, ехс æ.а.д.*).

Традицион принцип домы дзырдтæ, куыд ныффидар сты, уыцы хуызы фыссын (*æддæмæ, йе, гъей, нæгъ æ.а.д.*).

1 фæлтæрæн. Равзарут раст дзуæппытæ. Бамбарын кæнут уæ хъуыды.

1. Ирон орфографийы сæйраг принцип у:

фонетикон	историон
морфологион	бадзырдон

2. Ирон орфографийы бындуры ис ахæм принцип:

морфологион	дзырдарæзтон
синтаксисон	лексикон

3. Растфыссынады æгъдæутты системæ ахуыр кæны:

офрæпи	графикаæ
орфографи	фонологи

4. Ирон æвзаджы дзырдтæ арæхдæр фыст цæуынц:

историон принципмæ гæсгæ
бадзырдон принципмæ гæсгæ
фонетикон принципмæ гæсгæ
фонетикон æмæ морфологион принциптæм гæсгæ

5. Историон принципмæ гæсгæ дзырдтæ фыст вæййынц:

куыд хъуысынц, афтæ
алы уавæры дæр уыцы иу хуызы
куыд ныффидар сты, уыцы хуызы
ахуыргæндтæ куыд баныхас кодтой, афтæ

6. Кæцы рæнхъы дзырдтæ фыст сты фонетикон принципмæ гæсгæ?

цæттæдзинад, фыстæг	рынчын, уæлвæндаг
растфыссынад, æхсар	бацыдтæн, рæстмæ

7. Кæцы рæнхъы дзырдтæ фыст сты морфологион принципмæ гæсгæ?

хæцдынаен, фиддзынаæ	бæттын, æдзæхх
æддæдæр, йемæ	лæугæйæ, фидар

8. Кæцы рæнхы дзырдтæ фыст сты бадзырдон принципмæ гæсгæ?
уæддæр, дæлдзæх æддæдæр, уырыссаг
бæстон, фистæг бæззы, фисынмæ

9. Кæцы рæнхы дзырдтæ фыст сты традицион принципмæ гæсгæ?
уыйеддæмæ, гъей æхсар, змис
сывæллæттæ, цæхдон хъæддаг, бæллиццаг

10. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *дызæрдыггаг*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

11. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *бæрæггæнæн*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

12. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *баууæндын*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

13. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *ссыди*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

14. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *хæлддзаг*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

15. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *дыццаг*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

16. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *цыппар*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

17. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *ныццауын*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

18. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *дæлиау*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

19. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *бындзагъд*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

20. Цавæр принципмæ гæсгæ фыст у дзырд *зæхмæ*?
фонетикон морфологион
историон бадзырдон

2 темæ. ХЪÆЛÆСОНТЫ РАСТФЫССЫНАД ДЗЫРДТЫ РАЙДАЙÆНЫ

1. Дзырдты райдайæны хъæлæсон у арæх фæхъуысы **уы**-йы хуызæн. Ахæм дзырдты растфыссынады тыххæй зæрдыл дарын хъæуы:

1) **у** дзырдты райдайæны фыссын хъæуы, æдзухдæр ыл цавд цы дзырдты фæхауы, уыдоны, стæй уыдонæй арæзт дзырдты: *уд (’ды), ус (’сы), ’удæвдз, ’улафт, ’улуа, урс (’рсы), ’утæппæт, ’удайын, ’удæсын, ’узалын, ’узын, ’улафын, ’уromын, у, ут;*

2) **уы** дзырдты райдайæны фыссын хъæуы: а) цавд ыл цы дзырдты нæ фæхауы, уыдоны: *уыгæрдæн, уызын, уылæн, уынаффæ, уынг, уынгаей, уырдыг, уынын, уырнын, уыдтæн, уыдзыстæм, уыдаин;* æ) номивæг **уый** æмæ уымæй арæзт дзырдты: *уый, уымаæ, уымæн, уыдон, уырдаæм, уыцы.*

2. Хъæлæсон **е** дзырдты райдайæны фæхъуысы **йе**-йы хуызæн, фæлæ йæ фыссын хъæуы **е**: *егар, ефс, ехс, ердо, егъау, емылыкк.* **Фæлæ:** *йе, йемаæ, йеддæмаæ.*

3. Хъæлæсон **о** дзырды райдайæны фæхъуысы **уо**-йы хуызæн, фæлæ йæ фыссын хъæуы **о**: *обау, ома, онг, омын, офф.*

2 фæлтæрæн. Рафыссут дзырdbæстытæ, къæлæттæ гом кæнгæйæ. Бамбарын кæнут дзырдты растфыссынад.

(Уы, у)дæгас адæймаг, доны (уы,у)дайын, фæлмæн (уы,у)ддзæф, (уы,у)нгæг къаба, денджызы (уы,у)лæн, мады (уы,у)зæлд, (уы,у)ндджын чызг, (уы,у)рсачъе зæронд лæг, æрбадты (уы,у)наффæ, къахы (уы,у)нæр, машинæ (уы,у)ромын, хæххон (уы,у)гæрдæн, (уы,у)йбæрц адæм.

3 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, сбæрæг кæнут нысангонд дзырдты растфыссынад.

Арагуийы доны сæр Ганисы хъæу хуыссы; раджы дзы кæддæр царды денджыз цæджджинаæгау фыхт, æрнæгджын бæстæ, хор, фосджын адæм, – цард сæм йæ мидбылты худт. Раст Ганисы хъæуы цард дыууæ сыхаджы: Сачъынаы Боба æмæ Тогъузаты Бибо. Кæрæдзийы тынг уарзтой, иу

хæдзар, иу бинонтау цардысты. Фæлæ сæ дыууæ дæр æнæзæнæг *уыдысты* æмæ *уый* тыххæй *кæддæриддæр* хъыг кодтой. «Нæ ис, нæ бон кæмæн зайдзæн»,– дзырдтой. Бибойы ус Томиан *уыди*, Бобайы ус та Хъаныхъон. Томиан æмæ Хъаныхъон иу рæстæгыл басывæрджын сты, æмæ-иу дыууæ усы кæрæдзийæн дзырдтой: «Кæд нын лæппутæ райгуыра – æфсымæртæ сæ скæнæм, кæд нын чызджытæ райгуыра – хотæ сæ скæнæм, кæд иуæн лæппу райгуыра, иннæмæн – чызг, – ус æмæ лæг уыдзысты»,– уый тыххæй кæрæдзийæн æцæгдзинады дзырд лæвардтой.

(Гæдиаты С.)

4 фæлтæрæн. Бакасут. Сраст кæнут бæрæггонд дзырдтæ æмæ сын сæ растфыссынад бамбарын кæнут.

1) Æрмæст ма иуæн *уырссæр* Хъазыбеджы хох цæхæртæ калдта хуры фæстаг тынтæй, цыма сын тынг зын уди кæрæдзийæ фæхицæн кæнын (Тугъанты Б.). 2) Данел канд нæ хъæуы *уыдæнцой* нæу, – иннæ хъæуты дæр æй зонынц (Хъаныхъуаты И.). 3) *Угæрдæны* ссивинаг фыр хусæй ныккъæркъа, æмæ йæ дыккаг бон куына æрыссивой, уæд нал сбæздзæн æппындæр (Гаглойты Р.). 4) Сагъдау аздад æгас Тæнæг Сых. Ныссабыр, йæ *уылафт бауырдта*. Иттæг зæрдиагæй æнхæлмæ кæсы Челейы фæстаг *суылафтмæ* (Æрнигон И.). 5) Рæсугъд *удыстут*, рæвдз æппæтæй дæр, фæлæ уæм зынг нæ уд (Брытъиаты Е.). 6) Цадæн йæ астæу – сау, кæлæнгæнæг *уысы* фæндтау (Брытъиаты Е.). 7) Дардмæ-иу куы *удта Урысбийы*, уæддæр-иу хурау ныррухс ис йæ цæсгом (Коцойты А.).

5 фæлтæрæн. Рафыссут дзырdbæстытæ, стъæлфыты бæсты хъæугæ дамгъæтæ æвæргæйæ. Нысангонд дзырdbæстытимæ æрхъуыды кæнут хъуыдыйæдтæ æмæ сæ ныффыссут.

...гар куыдз, *зæронд ...рæдзыпп*, бæрзонд ...бау, ...лолийы уасын, фыдуаг ...фс, мах ...ддæмæ, *нымæтын ...хс*, ...мæ ацыдис, ...ммен кæнынц, ...рысы бацæуджытæ, ...цани бæх, æмбисы ...нг байдзаг, сау ...угæф.

6 фæлтæрæн. Ирон-уырыссаг дзырдуатмæ гæсгæ сбæрæг кæнут дзырдты нысаниуджытæ. Саразут семæ хъуыдыйæдтæ æмæ сæ ныффыссут.

Емылыкк, озер кæнын, удæвдз, унæут, уыгæс, уыхеры.

7 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ. Нысангонд дзырдты фæбæрæг кæнут орфограммæтæ.

1) Раздæхт хъæумæ, бæхыл уайтагъд *Ехсæй* хорз æрцыд! (А.Пушкин)
2) *Устытæ* дардмæ тачанкæ куы ауыдтой, уæд сæ къухты систой чи дур, чи сыджыты къуыбар (Мамсыраты Д.). 3) «Ысдзырдта» Терк ... Йæ *уылаенты* змæлд фезнæт. Йæ *уынаер* мыл æхцон сагъæс æфтауы (Ходы К.). 4) *Ехх*, Поли, фыдбылызы мæ 'ппарыс, уый зонын, фæлæ дæ ныхмæ статья ссарын мæ бон нæу (Хуыгаты С.). 5) Саби йæ *удыконд* æмæ зондахаст йæ ныййарджытæй, уыдоны фыдæлтæй рахæссы; сабийы зæрдæ сыгъдæг *урс* гæххæтт чи хоны, уый рæдийы (Агънаты Г.).

Уæ дзырдты райдайæны ныхасы мидаг арæх æлвæст æрцауы æмæ ратты **о**, фæлæ йæ фыссын хъæуы **уæ**: *уæрдон*, *уæрыкк*, *уæнг*, *дугæрттæ*, *нуæрттæ*, *нуæзт* (нозт дæр), *нуæрст* (норст дæр).

Æуæ дзырды астæу хатгай æлвæст æрцауы æмæ рахизы **О**-мæ: *рæуæг* – рог, *нæуæг* – ног, *рæуæд* – род.

Номдартæ æмæ миногонтæ фыссæн ис дыууæ формæйы дæр, мивдисджыты æмæ фæрсдзырдты кæддæриддæр фыссын хъæуы **æуæ** : *фæуæд*, *цауæнт*, *уæлауæз*. **Фæлæ**: *цауæм* – цом, *цомут*.

8 фæлтæтæн. Равзарут раст варианттæ æмæ рафыссут дзырдбæстытæ æртæ къордай: 1) дыууæ хуызы дæр цы дзырдтæ фыссæн ис, уыдонимæ; 2) О фыссын кæм хъæуы, уыцы дзырдтимæ; 3) АУÆ фыссын кæм хъæуы, уыцы дзырдтимæ.

Рог (рæуæг) дымгæ, мæйдзыд рæуæд (род), бæрзонд уæбау (обау), уайлаг (ойлаг) нымæт, буары нуæрттæ (норттæ), хъæбæр нуæзт (нозт), хъæды онг (уæнг) бацауын, адæймаджы рæуæг (рог), дæлауæз (дæлоз) æруадзын, размæ цауæм (цом), афтæ фæуæд (фод), дыккаг уæладзыг (оладзыг), нæуæг (ног) чиныг, тагъддæр цауæд (цод), уæларвон (оларвон) тых, нуæрст (норст) зынг, рæбынуæз (рæбыноз) бахызт, йæхæдæг ссæуæд (ссод).

9 фæлтæрæн. Бакасут æмдзæвгæ. Рафыссут хъуыдыйæдтæ бæрæггонд дзырдтимæ. Бамбарын кæнут орфограммæтæ .

Ма кæстæрмæ

Мæрдты бæсты уыдтæн ма фыны дысон,
Уым аргъæутты æмбисонд дуне у,
Уым талынг нæу, уым удæнцойы рухс у,
Нæ фæтчы дзурын уым: мæн у, дæу у.
Уым иууыл у æрвгъуыз æмæ кæрдæгцъæх,
Уым хур – уæздан, цæстытæ судзæн нæу.
Дзæнæты цъиутæ уым – дунейы паддзах,
Уым бæлæстыл – æлæм дыргъты зæу-зæу.
Уым дон кæсæнау, донбылтæ – мæлхъбадæн,
Уым удтæ сты кæрæдзимæ фæлмæн.
Уым алцы 'ппæт – мæрдты цы хъæуы мардæн,
Уым дидинвæлыст къахвæндаг, фæлæ
Уæддæр, уæддæр... Куы афардæг уон уырдаем,
Уæд мын-иу бакæн иу лæггад æрмæст, -
Мæ хорз кæстæр, ды-иу ма рох уæлмæрдмæ
Нæ хъæугæронæй дидинджытæ 'рхæсс.

(Хостыхъоты З.)

10 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, стъæлфыты бæсты О кæнæ УÆ/ÆУÆ æвæргæйæ.

1) ...хæнæз дæр хуыздæр нæ разынд. Куыд дзурынц, афтæмæй йын цыппар усы уыди (Хуыгаты С.). 2) Нæй бонджын æмæ магуырæн иу цармы бац...н (Беджызаты Ч.). 3) Æз æмæ нæ «адыютант» ц...м размæ, бæхтæ ныхсынц ...раджы ...нг цъыфы, къæвда цæвы разæй цæсгæмттæ, дарæсы мидагæй узал суадæттæ скъæры (Хъуылаты С.). 4) Зæронд лæг сыр-ддзарм кæрц ...нтыл æрытыдта, сабыргай араст и ...лхохы къуыбыртæм («Æфсатийы зарæг»). 5) Цуанон лæг мæрдтæм хæстæгдæр лæууы, йæ мард та ...лмæрдтæм нæ хæццæ кæны (Хетæгкаты Къ.). 6) Нарт хъарм кæрцыты стыхтой сæхи æмæ æхсæвы та сæхи хъарм хуыссæнты бан ...рстой (Нарты кадджытæ). 7) Ахмæт бон-изæрмæ фосы фæдыл ...нтæхыл, сæргуыбырæй фæхатт (Гæдиаты С.). 8) Иу идæдз усæн йæ иунæг фырт разынди тынг расыгæнаг. Æппындæр йæ н...зтæн бæрц нæ зыдта (Хъороты Д.).

11 фæлтæрæн. Дзырдтæ цавæр орфографион æгъдауттæм гæсгæ фыст сты, уымæ гæсгæ сæ къордтыл фæхицæн кæнут. Нысангонд дзырдтимæ æрхъуыды кæнут æмæ ныффыссут хъуыдыйæдтæ.

Уæвгæ, еуу, обау, уылынг, цæуæм, уæзбын, ефс, ололи, удæвдз, уыгард, сæуæхсид, уæйыг, ехс, ома, удаист, кæуæгау, уæларт, егъау, оцани, узæлын, уынаффæ, нæуæг, уæнгмæрд, ерджен, оххай-гъе, урсаг, уырдыг, нозт.

Æмхъæлæсонтæ *г, гъ, к, къ, х, хъ*-йы фæстæ фыссын хъæуы *уы*, кæд ранай-рæтты ацы æмхъæлæсонты фæстæ *ы* дзурынц, уæддæр: *гуыр, агъуыд, куыдз, куырой, фæткъуы, хуыр, хъуызын*. Ацы дзырдты раздæр уыдис хъæлæсон *у* (дыгуроны ныртæккæ дæр ис), стæй рахызтис *уы*-мæ.

Фиппаинаг. Ис ахæм дзырдтæ дæр, ацы æмхъæлæсонты фæстæ цы *ы* хъуысы, уый *у*-йæ нæ, фæлæ *и*-йæ кæм равзæрд. Ахæм дзырдтæ фыссын дæр хъæуы *ы*-имæ (кæд сæ хицæн рæтты *ы*-йы бæсты *уы* фæдзурынц, уæддæр): *гыцци, дзагъыр, къыбар-къыбур, хыссæ, хынджылаг, хызын, хырх, хъызын*.

12 фæлтæраен. Бакасут Хостыхъоты Зинайы æмдзæвгæ. Ссарут дзы, ныридæгаен цы орфограммæтæ сахуыр кодтат, уыдон. Рафыссут, æмхъæлæсонтæ г, гъ, к, къ, х, хъ-йы фæстæ уы кæнæ ы цы дзырдты æмбæлы, уыдон; фæнысан кæнут орфограммæтæ. Бамбарын кæнут дзырдты растфыссынад.

Мæ мысинаг

Мæ фыдыуæзæг, афтæ тынг дæ мысыдтæн,
Дæуæй хъармдæр, дæуæй рухсдæр куы ницы и,
Цай, ракас-ма мæм, мæнæ дæм æрбацыдтæн! –
Бæгъæмсарай мæм разгъордта мæхи Гыцци...
Нæ фæивта мæ уарзон кæрт хæрз гыццыл дæр,
Йæ къуымты разылд раджыйы тæлтæг зæрдæ:
Нæ балы цъуппыл хуымæллæг ныппыхцылтæ,
Нырма дæр зайы каурæбын цъæхснаг кæрдæг...
Æрхъуызыд май йæ фæлмæн мигъын цатырай,
Къуыртхор гæдыйау кæркдоны сæр бандзыг и,
Гыцци, ныуадз æй ацы 'хсæв мæ хатырай,
Кæддæрау та йæм ма бавзид дæ лæдзæгæй...
Нæ дыргъдонæн йæ фаллаг кæрон дуррæдзæгъд,
Цай дуррæдзæгъд ма! – Аныгъуылди сыджыты,
Æз цас фæкодтон ацы ранай дурадзагъд
Нæ фæткъуытæм быруйы сæрты хизджыты, –
Нæ сыхæгты æгоммæгæс къæбæдатæ

Мæ цæстыл уайынц гомгуыбын, æнахсадай,
 Ныр уыдон систы рихиджын ыстыр лæгтæ,
 Кæддæр сæ царм цыгæ бавзæрста ме 'фсадай, –
 Сæ ныхмæ-иу куыд уæндонæй хæцыдысты
 Мæ чысыл хотæ – гомкæх амазонкæтæ!
 Ныр мын чындзыты алырдæм фæцыдысты,
 Æз ахсæв ам дæн, уый нæ кæнынц зонгæ дæр.
 Фыдыуæзæг, фæндагæй дæм æрбаздæхтæн,
 Мæ фæллад уд дæ хъæбысы кæд бандидзид,
 Кæд та мын ног тых бауадзис мæ базырты,
 Æмæ та уæд мæ хорз бæллицтæм атындзин.

*13 фæлтæрæн. Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут у, уы, уæ, æуæ-йы
 растфыссынады æгъдауттæ дзырдты райдайæны æмæ сæ астæу.
 Алы æгъдауæн дæр ныффыссут æртæ даенцæджы.*

*Хуызæг: У дзырды райдайæны (фыссæм, æдзухдæр ыл цæвд кæм хауы,
 уыцы дзырдты): уромын, узын, удуæлдай.*

*14 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ. Цавæр ныхасы хæйттæ
 сты нысангонд дзырдтæ? Сæ растфыссынад сын бамбарын кæнут.*

1) Хуры тын фенкъард и ахæсты цардай, Ахæм фыдцардай фæлыгъди
 хъуызгæ (Гæдиаты Ц.). 2) Зымæгон хъызт изæр йе 'ртæ цæдимæ хъæдай
 æрхæццæ Челе (Æрнигон И.). 3) Иван Кузьмичмæ æппындæр Батыр-
 беджы раттыны фæнд нæ уыд (Коцойты А.). 4) Акæс-ма дæ цардмæ
 фæстæмæ, мæлæг уд! (Æрнигон И.) 5) Кæрæдзи ныхмæ, дыууæ нæуæндаг
 куыдзы хуызæн, кæдмæ баддзыстæм, – хынджылаег кодта Исмел (Беджы-
 заты Ч.). 6) Чызг йæ фыды хæдзарæй куы фæцæуы чындзы, уæд ын йæ
 уæлæ хыз æркæнынц, æмæ дыккаг æхсæвмæ ист нæ ваййы (Къарджи-
 аты Б.). 7) Къух дæ аузын фæразы... Мæй дæ авдæнимæ хъазы, - стыр
 лæг мын æсуай! (Хетæгкаты Къ.). 8) Уызын куырда цæргæсæй: «Нал
 фæразын цæндгæсæй!..» (Гæдиаты С.). 9) Мæ урс сæр дæ арммæ æрхастон
 фыдрыстæй – Мæ цард мын ыскодта фыдæфхæрд, æнад (Хъаныхъуа-
 ты И.). 10) Къулбадæг усы уырсы къæдзилыл бабастой æмæ йæ афтæмæй
 амардтой (Аргъау). 11) Чи? Дæ цоты лымæнтæ, æндæр чи! (Гæдиаты Ц.).
 12) Тызмæг балæн йæ раздæуæг уыдтæн, Хуыдтон сæ æз ыстыр цуаны
 мæ фæстæ (Джыккайты Ш.).

15 фæлтæрсæн. Дзырдуатон диктант. Бамбарын кæнут орфограммæтæ дзырдты.

Хуыр, ерыс, ердо, нæуæг, оххай-гъе, ололи, гуырахст, кыбар-кы-бур, хуылыдз, ерæдзыпп, гуыдыр, гыцци, къуыбылой, æххуырст, уæзæг, рæуæд, уайлаг, ног, хыссæ, æмгъуыд, уæлвæз, бызгъуыр, сохъхыр, быркуы, куырой, зыхъыр, уылæн, уыгæрдæн, утæхсæн, утæппæт.

Дзырдты райдайæны æмхъæлæсон мырты къордты æмæ дывæргонд æмхъæлæсонты разæй фыссын хъæуы **æ**: *æндах, æмбисонд, æддаг, æууæл.*

Фæлæ: 3 кæнæ **с**-йæ цы æмхъæлæсонты къорд райдайы, уый разæй, стæй дывæргонд **с**-йы разæй хъæлæсон **æ** фыссын нæ хъæуы: *згъæр, згæ, ссад, стыр.* Поэतिकон уацмысты, ритмы домæнтæ æххæстгæнгæйæ, ахæм дзырдты райдайæны фыссæн ис хъæлæсон **ы**: *Мæн ацы ыстыр бон цы хъæуы? (Джыккайты Ш.)*

16 фæлтæрсæн. Равзарут раст дзукæппытæ. Бамбарын кæнут уæ хъуыды.

1. Кæцы дзырды ис рæдыд?

уырдаæм
уырссæр
уылынг
аузын

11. Кæцы дзырды ис рæдыд?

удхар
удгоймаг
угæрдæн
уромын

2. Кæцы дзырды ис рæдыд?

уыромын
уырдыг
уыдис
уысм

12. Кæцы дзырды ис рæдыд?

узæлын
удыхъæд
удæгас
уылæн

3. Кæцы дзырды ис рæдыд?

егар
ердо
ерыс
еддаæмæ

13. Кæцы дзырды ис рæдыд?

йемæ
йе
йемынæ
йеддаæмæ

4. Кæцы дзырды ис рæдыд?

ехс

14. Кæцы дзырды ис рæдыд?

уазал

емæ
ерæдзыпп
егар

уигъын
уисой
уомæ

5. Кæцы дзырды ис рæдыд?
уобау
уираг
уæраг
уемæ

15. Кæцы дзырды ис рæдыд?
уасын
уадзын
уонг
уырыссаг

6. Кæцы дзырды ис рæдыд?
уыдæгас
уырдаæм
уырдыгæй
уыдис

16. Кæцы дзырды ис рæдыд?
уыгæрдæн
уыдæнцой
уырыдзы
уыры

7. Кæцы дзырды ис рæдыд?
уырдыгмæ
уыромын
уынг
уынгæг

17. Кæцы дзырды ис рæдыд?
дзабыр
дзывыр
дзыгъыр
дзыцца

8. Кæцы дзырды ис рæдыд?
хуым
хуызын
хуызæн
хуыр

18. Кæцы дзырды ис рæдыд?
хыссæ
хызын
хылгæнаг
хыргарк

9. Кæцы дзырды ис рæдыд?
гыцци
гыдыр
гыццыл
гыкъына

19. Кæцы дзырды ис рæдыд?
къуыбар-къуыбур
къуыбылой
къуыдыр
къуым

10. Кæцы дзырды ис рæдыд?
хырхæйфадæн
хынджылæг
хыссæ
хылыдз

20. Кæцы дзырды ис рæдыд?
хæрам
хсыр
хихсæн
халамæрзæн

3 темæ. ХЪÆЛÆСОНТЫ РАСТФЫССЫНАД ДЗЫРДБÆСТЫТЫ

1. Номивджытæ **мæ, дæ, йæ, нæ, уæ, сæ** æмæ æппæрццæг хайыг **нæ**-йы фæстæ дзырд **æ**-йæ куы райдайы, уæд дзургæйæ дыууæ **æ**-йы æлвæст æрцæуынц æмæ раттынц **е**. Уыцы **е** фыссын хъæуы фыццаг дзырды (*ме, де, йе, не, уе, се*), дыккаг дзырды райдайæны та, цы мыр дзы ахауы, уый бæсты æвæрын хъæуы апостроф: *ме 'мбал, де 'фсымæр, йе 'мгар, се 'ппæт, не 'хсæн, не 'мбæхсы, уе 'гас, се 'ппæт, не 'рбацыди*.

Поэतिकон уацмысы фыссæн ис дыууæ хуызы дæр: *ме 'мбал – мæ æмбал, де 'фсымæр – дæ æфсымæр, йе 'мгар – йæ æмгар*.

Фиппаинаг. Номивджытæ **мæ, дæ, йæ, нæ, уæ, сæ** æмæ æппæрццæг хайыг **нæ**, сæ фæстæ дзырд хъæлæсонæй куы нæ райдайы, афтæмæй **ме, де, йе, не, уе, се, не**-мæ куы раивынц, уæд дыккаг дзырды райдайæны, кæй ницы мыр дзы ахауы, уымæ гæсгæ апостроф æвæрын нæ хъæуы: *ме уæнгтæ, де рагъ, йе скъола, не змис, уе ссад, се скъæт, не сфæрæзтам*.

2. Номивджытæ **мæ, дæ, йæ, нæ, уæ, сæ** æмæ æппæрццæг хайыг **нæ**-йы фæстæ дзырд хъæлæсон **а**-йæ куы райдайы, уæд хатгай дзургæйæ номивджытæй æмæ æппæрццæгæй хъæлæсон **æ** ахауы, фæлæ йæ хъæуы фыссын: *мæ (дæ, йæ, нæ, уæ, сæ) амонд, нæ адæм, йæ авналæнтæ*. Поэतिकон уацмысы фыссæн ис дыууæ хуызы дæр: *мæ амонд – м'амонд, нæ адæм – н'адæм, йæ авналæнтæ – й'авналæнтæ*.

3. Дзырдбасты фыццаг дзырд хъæлæсоныл куы фæвæййы, дыккаг та **æ**-йæ куы райдайы, уæд дыккаг дзырды райдайæнæй дзургæйæ арæх ахауы **æ**, фæлæ фыссæн ис дыууæ хуызы дæр: *æххæстæй (дыууæ æмбалы, уыцы æмгар) æмæ дыккаг дзырды разæй апостроф æвæргæйæ (дыууæ 'мбалы, уыцы 'мгар)*.

4. Фыццаг дзырд хъæлæсоныл куы фæвæййы, дыккаг дзырд та куы вæййы разæвæрд **æнæ** кæнæ разæфтуан **æнæ**- (**æ**-)-йæ райдайгæ дзырд, уæд дыккаг дзырды райдайæнæй хъæлæсон **æ** нæ ахауы æмæ йæ фыссын хъæуы: *Ды æнæ мæн ма ацц. Скъоладзаутæ æнæзивæгæй цæуынц скъоламæ. Скъола æвадат ран нæ вæййы*.

3. Æрхæцæн нысанæй хицæнгонд дзырдтæй фыццаг хъæлæсоныл куы фæвæййы, дыккаг та хъæлæсонæй куы райдайы, уæд дыууæ хъæлæсоны дæр фыссын хъæуы æххæстæй: *Хур ракасти, æмæ мит тайын райдыдта*.

17 фæлтæрæн. Рафыссут текст. Стъæлфыты бæсты, кæм æмбæлы, уым æвæрут хъæлæсон кæнæ апостроф. Фæнысан кæнут орфограммаæ æмæ сæ бамбарын кæнут.

Ирон адæмы ...хсæн искæуыл исты хъæлдзæгдзинад куы ...рцæуы, уæд саразынц хъазт. Фæсивæд сылгоймагæй, нæлгоймагæй, ...стæй ас адæм æрæмбырд вæййынц, æмæ дзы чи кафгæ фæкæны, чи та ...рмæстдæр кæсгæ. Хъазтмæ цы чызг фæцæуы, уый йæхи хорз саразы, цæмæй хъазты искæцы усгур лæппуы зæрдæмæ фæцæуа, ...стæй иннæ адæмы зæрдæмæ дæр, ...мæ дзы хъуамæ раппæлой, уыцы хъазты ахæм рæсугъд ...мæ зæрдæмæдзæугæ чызг уыди, зæгъгæ. Чызг хъазты куы ...рлæууы, уæд алцы ...гъдауæй дæр йæхимæ фæкæсы, цæмæй аив уа. Уæлдай ныхас н... скæндзæн, никамæ фæхудзæн. (Къарджиаты Б.)

18 фæлтæрæн. Бакæсут хъуыдыйæдтæ; рæдыдтæ срæст кæнут, бамбарын сын кæнут сæ аххосæгтæ.

1) Нартыл ыскодта фыд зымæг. 2) Раджы хохы цъуппæй касти иу ырра фыййау. 3) Бабыз, Дæхцийы ус, архайдта арынды цур хæдзары къуымы, Сона, се хсæрдæсæдзид чызг, ырзоныг кодта артдæсты фарсмæ æмæ суджы къæцæлтæ 'вæрдта фæздæгкæлгæ артыл. 4) Фыстæ-иу сæ къæхтæ зæххыл 'ркырдтой, цæмæй бындзытæ атахой, уый тыххæй, æстæй-иу батыгыр ысты иумæ. Æмæ, цыма кæрæдзимæ ысмудгæ кодтой, уыйау-иу кæрæдзийы бын фæцавтой сæ бырынчтытæ. 5) Взист фæрдгуытау ырттивынц уарыны 'ставд ыртæхтæ сæууон хуры тынтæм. 6) Сослан иу суангыл ысфардæг и, 'мæ уыцы бон Уациллаы фырт дæр уыди цуаны. 7) Хъуыддаг афтæ уыди, æмæ Боба фынгыл куы рбадти, уæд фондзæй ыскæфджытæ, 'хсæзæм Таймураз, Азауы ыскæффынмæ ацыдысты. 8) Гиги ныр 'рхъуыды кодта хъуыддаг æмæ 'рынкъард ис, дзурын дæр ницыуал ысфæрæзта. 9) Рæвæрдтай дæ иу къах ингæны, 'схойынц иннæйы дæр размæ, фæстæмæ – ничи хицонæй, æддагонæй.

19 фæлтæрæн. Куыд бамбæрстат апостроф æвæрыны фæтк? Ссарут раст дзүæппытæ. Бамбарын кæнут уæ хъуыды.

1. Кæцы дзырдбасты ис рæдыд?
цъитийы 'рдыгæй
мæ 'фсымæр

6. Кæцы дзырдбасты ис рæдыд?
не' ртæ дæр
дæ 'рвад

ме' мбал
де уаѣнгтæ

нырма не скодта
нырма не 'мбары

2. Кæцы дзырдбасты ис рæдыд?
уе 'зæр хорз
нырма не 'ссыди
се 'фсымæр
де 'фсарм

7. Кæцы дзырдбасты ис рæдыд?
адæмы хсæн
ницыма ссардта
дыууæ зынджы
де знаг

3. Кæцы дзырдбасты ис рæдыд?
нырма не 'ууæнды
не 'змис
æртæ 'мбалы
афтæ æмбæлы

8. Кæцы дзырдбасты ис рæдыд?
'хсæзæм æфсымæр
хæрам хъуыддаг
хуызджын ныв
хибар куыст

4. Кæцы рæнхъы ис рæдыд?
нæ адæм
н' адæм
цæст не 'ххæссы
цæст нæ хæцы

9. Кæцы рæнхъы ис рæдыд?
фыййау
ымбисонд
æмхуызон
æвзарын

5. Кæцы рæнхъы ис рæдыд?
зæххы 'рдæм
фалæрдæм
уынджы' рдæм
кæцырдæм

10. Кæцы рæнхъы ис рæдыд?
сывæрдта
сызмæлыди
сыстади
сыскъуыдта

20 фæлтæрæн. Ныффыссут дзырдуатон диктант.

Агъуыст, фæткъуы, æрдæг, æнхæлмæ кæсын, згъалын, стуртæ, су-
адзын, бырон, быркуы, æлхуый, æмбæрзт, дыууæ æфсымæры, не скъо-
ла, ма æрцæуæд, не 'рцæудзæн, згæ, ме уаѣнгтæ, хызын, æххуырст,
хырхæйфадæн, егъау, улынг, мах йеддæмæ, гуырахст, хыссæ, хуыссæн,
уынджы онг, не сдзырдта, æмбæлттæ.

**Цавæр орфограммæтæ ис ацы дзырдты? Бамбарын кæнут дзырд-
ты растфыссынад. Бахахх кæнут дзырдуатон дзырдты бын.*

21 фæлтæрæн. Ныффиссут хъæлæсонты фембæлд æвдисæг æртыгай дзырdbæстытæ: а) апострофимæ фысгæ; æ) æнæ апострофæй (æххæстæй) фысгæ; б) дыууæ хуызы дæр фыссæн кæмæн ис, ахæмтæ.

22 фæлтæрæн. Бакасут æмдзæвгæ. Рафыссут бæрæггонд дзырдтæ, фæбæрæг кæнут орфограммæтæ. Бамбарын кæнут дзырдты раст-фыссынад. Æрхæссут æндæр дæнцæгтæ ахæм орфограммæтимæ.

Уыдтæн Фæндыр. Æртæтигъон цъæх айнаг.
Дыууадæс тæны 'хсæрдзæнтæй куыдтой.
Сæ иу – ныллæг: цыд зæххы арфæй зарæг,
йæ уромæг æхсон къæйтæ куыд уой!

Тахт хох-рындзæй тæккæ стырдæр æхсæрдзæн,
йæ рухс гуыраен та – стъалыты рæбын.
Уый хаста йемæ арвы цинтæ æрдзæн,
йæ фидыц уыд, йæ сæрибар, йæ фын.

Парахат – бонау, мигъы хъæрау – барджын,
æрттывтæ иууыл: базыртæ, тынтæ,
цыма сæумæ фæндаггон мæргъты бардзæн
сæ размæ уалдзæг рахаста хуынтæ.

Уыдтæн Фæндыр. Æртæтигъон тæлфгæ уд,
мæ тæгтæ та – мæ тугдадзинтæ – дзаг
зæрин зæлтæй. Фæдзæхстон сын: «Тæхгæут
Æмæ нывæндут амонд æмæ уаг».

Æмæ рызтысты... Алкæмæн – йæхи 'взаг.
Дæллаг галтæ сæ удæй цагътой арт.
Сæ хъæлæстæ нæ кодтой никуы ивддзаг,
сæ дзуринаг та иунаг уыди: цард.

Дыууадæс цæдæй уды сагъæс ластой
æнусон хæрдты, чи 'мбæрстæ сæ зын?
...Цыма сын калм дæн – ме 'взаг мын ысластой,
æгуыппæгæй мæ сау бонтæ хæрын.

Хатәнхуаг æмæ хауæггаг. Зæрдæскъуыд.
Лæджы цинтæ, лæджы риссæгтæй цух.
Æнæ дау мыл æхсидгæ мæт æртæфсти,
æви хуыскъ бада, *ме сфæлдисæг* къух?!

Зæгъæд-ма мын, кæй бон ма мæ у райсын?
Кæй фæласа мæ тæригъæдæй зæй?
Уыдтæн Фæндыр. Дзæгъæлæй ныр дзыназын,
æмæ мын Кадаг festaди музей.

(Хаджеты Т.)

23 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, стъæлфыты бæсты хъæласон кæнæ апостроф æвæргæйæ.

1) Тыхсын æдзæмæй, нæзытæм кæсын,-
Архипелагау апырх ысты арвыл.
Æхсæрæгæн æхсæры ...фсон мæ армы
Хæссын мæ дистæ: рацу ...мæ сæ ...хсын (Хъодзаты Æ).

2) Мæ рагуалдзæг! Мæ рухс бæллицтæн с ... ахстон!
Мысын уæ æз! (Малиты В.)

3) Ныр Зилахары – сынтыты ...мæ сырдты ...хсæн – Мæ зындоны хай бафыстон уæлауыл (Ходы К.). 4) Баде фæзы куы бамидæг и, уæд бирæ рæстæджы дзæбæх не ...мбæрста, цы ...рцыди, уый, æмæ сиддонты ...хсæн дзæгъæлы хъеллау кодта дыууæрдæм (Тугъанты Б.).

5) Уæд цъæх мигътæ ...васт фæйнæрдæм фæпырх сты, ...мæ арв ный-ирд ис (Тл.Х.). 6) Нæ, Пупæйыл исты куы ...рцыдаид, уæд хур баталынг уыдаид, æмæ дуне йе ...змæлдæй æрæнцадаид (Брытъиаты Е.).

7) Хорзы ...взæр ма ...схон, ...взæры та – хорз (Æмбисонд). 8) Æмбаргæ лæг зынгæй йæхи тавгæ кæны, ...дылы та дзы йæхи судзы (Æмбисонд).

9) Нæ уыдис ахæм дыууæ цæсты, ...мæ Залдузмæ кæсгæйæ ...нæ тыххæй атонгæ ...ндæрырдæм æздæхын чи бакуымдтаид (Мамсыраты Д.).

24 фæлтæрæн. Равзарут раст вариант.

1. Цæст ыл нæ æххæссы – цæст ыл не 'ххæссы – цæст ыл нæ 'ххæссы – цæст ыл не ххæссы.

2. Не змæлы – нæ змæлы – не 'змæлы – нæ 'змæлы.

3. Йæ адæм – й' адæм – йадæм.

4. Кусджытæ æмæ зæхкусджытæ – кусджытæ 'мæ 'зæхкусджытæ – кусджытæ 'мæ зæхкусджытæ.
5. Уыцы агъуыст – уыц' агъуыст.
6. Куы ацыди – к' ацыди – ку' ацыди.
7. Доны уылæн – доны улæн.
8. Уылæфт уромын – улæфт уыромын – улæфт уромын.
9. Сойджын уыгæрдæн – сойджын угæрдæн.
10. Нæ ссыди – не 'ссыди – нæ ыссыди – не ссыди.

25 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, фæнысан кæнут хъæлæ-сонтиæ баст орфограммæтæ, бамбарын сæ кæнут.

1) Уæ бонтæ хорз, нæ байзæддаг, нæ цæуæт. Дæттын уæм æз æнусты сæрты къух. Зæрдæзæгъгæ изæртæ уыл æрцæуæд (Нигер). 2) Рæстæг цыдис æмæ йемæ ног хабæрттæ хаста. Фидар кодта ног царды æгъдау (Гæдиаты Ц.). 3) Доны уылæнтæ хъазынц цæстытыл хъал рæсугъд чызджы риуæгънæджытау (Епхиты Т.). 4) Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ! Фæцæуынц уæм нæуæг бонтæ. Фæхæссынц уын нæуæг бонтæ фыццаг хæртæй хуыздæр хæртæ (Хетæгкаты Къ.). 5) Мæ зæрдыл æрбалæууыдысты иууылдæр: нæ хъæубæстæ, нæ сых, ме 'мгæрттæ æмæ нæ бинонтæ (Боциты Б.). 6) Цомут, уадынды хъæлæстæй кусæг адæммæ æрсидаем! Хъæлдзæг базмæлыд нæ бæстæ, цард дзы 'нхæвзы æмæ 'хсиды (Хъамбердиаты М.). 7) Дымдта изæрон сыгъдæг уадымс хæхты 'рдыгæй æмæ йемæ хаста Æрæфы доны сусæг сыр-сыр (Мамсыраты Д.). 8) Уæллæгъи, дысон-бонмæ мæ уе 'хсынчъытæ хуыссын нæ бауагътой! (Аргъау). 9) Мæсыджы фарсмæ цы чысыл цæхæрадон ис, уым бады хæрзконд æрыгон сылгоймаг æмæ æлвисы фæлмæн уæргъуын къуымбил (Санаты У.). 10) Ахуырмæ æмхиц кæй сты, уымæй сæрыстыр у Тæтæри (Цæгæраты М.).

26. Бакасут текст. Бамбарын кæнут апострофы æвæрд. Зæгъут, нысангонд дзырдты цæуылнæ ис апостроф æвæрд?

Дæсны, зынгонд *цуанæттæ-иу* цуаны рæстæджы куы фембæлдысты, уæд кæрæдзийæн кодтой зæрдылдарæн лæвæрттæ: кард, ехс, хъама... Уый *фæстæ-иу* сæ *сахимæ æвдыстой* сæ 'мбæлтæн, уый мын уыцы цуаноны лæвар у, зæгъгæ.

Цуанон сырд *куы амара*, уæд *ын йе стджытæ* сæтгæ нæ кæны, не 'мбæлы, нæ фæтчы; уæд сырдты нымæц куынаг кæны. Æфсати

сæ кæрæдзийыл авæры, уд сæ *бауадзы*, *æмæ* та сырд удæгас фесты. Таурæгътæм гæсгæ иу цуаноны Фсати фæхуыдта, саг ын аргæвста, куы бахордтой, уæд цуанон саджы фæрсчыты стджытæй иу амбæхста. Фсати саджы *куы удæгас* кодта, уæд стджытæ, куыд *æмбæлы*, *афтæ равæрдта*, *æмæ* дзы иу фæрск нæ фаг кæны. Уæд ын Фсати хъæдын фæрск ацарæзта, авæрдта йыл æй æмæ саджы удæгас фестын кодта. Саг хъæды *хъазгæ афардæг*. Цасдæр рæстæджы фæстæ та цуанон амардта уыцы *саджы*, *æмæ* дзы йе 'мбæхст фæрсчы *бæсты æцæгдæр* разынд хъæдын фæрск (Хъесаты В.).

4 темæ. ХЪÆЛÆСОНТЫ ИВЫНАД ДЗЫРДЫ УИДАДЖЫ

Дзырдæн йæ формæ ивгæйæ кæнæ дзы æндæр дзырд аразгæйæ, уи-
даджы хъæлæсон арæх ивд æрцауы æндæр хъæлæсонæй.

Иууон нымæцы номдарты уидагты тыхджын хъæлæсонтæ **а** кæнæ **о**
бирæон нымæцы арæх аивынц лæмæгъ хъæлæсон **æ**-йæ: *хал – хæлттæ*,
къанау – къанæуттæ, *аргъау – аргъæуттæ*.

Бирæ мивдисджыты, ивгъуыд афоны формæ аразгæйæ, бындыры
хъæлæсон аивы æндæр хъæлæсонæй:

а-æ: æвзарын – æвзæрстон, сгарын – сгæрстон;

æ-а: хæссын – хæстон, кæсын – кæстæн;

æ-о: хæрын – хордтон, кæнын – кодтон;

и-ы: зылын – зылдтæн, ризын – рызтæн;

у-уы: кусын – куыстон, курын – куырдон;

о-ы: зонын – зыдтон, тонын – тыдтон;

о-уы: хонын – хуыдтон, комын – куымдон;

о-æ: уромын – урæдтон;

ау-ы: тауын – тыдтон, ардауын – ардыдтон;

ау-уы: фæлгъауын – фæлгъуыдтон;

æу-уы: кæуын – куыдтон;

æу-ы: цæуын – цыдтæн.

**27 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ. Нысангонд дзырдтæ
къæлæттæ фыссут иууон кæнæ бирæон нымæцы. Бахахх кæнут
кæрæдзи ивæг æмхъæлæсонты бынмæ.**

Хуызæг: Диссаг (диссæгтæ) æвналынмæ, цас ын æнтыстис!

1) Хæмæт йæ лæдзæгыл сæдæ уыгарды куы ныккодта, уæд æй рад-
та Цæлыкмæ (Боциты Б.). 2) Дуар бахойынмæ рацыдис иу чызг, урс
раздарæны мидæг (Гæдиаты Ц.). 3) Лæппу ауади кæркдонмæ æмæ уай-
тагъд карк æрбахæццæ кодта, хæдзары сæрмæ сындагтай схызти (Хъа-
ныхъуаты И.). 4) Лæгæн йæ хорзы нысан йæ бакаст у. Лæг раныхас
куы зона, æгъдауыл бацауын, æгъдауыл рацауын, дзæгъæл ныхасæй
йæхи куы хъахъхъæна, уæд лæгæй æндæр ницы агурын хъæуы фыц-
цаг бакастæн (Брытъиаты Е.). 5) Дон фæцауы, дур йæ бынаты баз-

зайы (Æмбисонд). 6) *Бæлас* куы акæлы, уæд йæ *сыхагыл* банцой кæны (Æмбисонд). 7) *Æртæсæрон* уæйыг рамæсты ис, йæ иу *цонгæй* бæлас æд *uidaг* стыдта æмæ йæ Батрадзыл фехста (Нарты кадджытæ). 8) *Æхсæвы æлдар æфсæдтæм* арвыста æмæ *Хады комы æфсæдтæ* æрæмбырд кодта æмæ райсом раджы *Хъуды комы Фидары дзуары* мæсыджы раз фæзы йе 'фсæдтимæ æрæнцад (Гæдиаты С.). 9) Уыцы *бонæй* фæстæмæ дыууæ *зæрондæн* сæ *ныхас* дæр фендæрхуызон ис, фылдæр кодтой карк æмæ бабызы *кой* (Коцойты А.).

28 фæлтæрæн. Рафыссут номдартæ иууон æмæ бирæон нымæцы дæр æртæ къордæй: 1) бирæон нымæцы йæ уидаджы хъæлæсон кæмæн нæ ивы; 2) уидаджы а æ-мæ кæм рахизы; 3) уидаджы о æ-мæ кæм рахизы, ахæм дзырдтæ.

Ахуыргæндтæ, зæрæдтæ, хъазтæ, хабæрттæ, галтæ, хæйттæ, сомытæ, куырайттæ, лæвæрттæ, мадзæлттæ, хъуыдыйæдтæ, хæдæттæ, базыртæ, æфсæнттæ, халсартæ, бырæттæ, цæлхытæ, цæстытæ, бонтæ, знæгтæ, цæнгтæ, æвзартæ, базтæ, бæгъатыртæ, гæркъатæ, гобитæ, давæттæ, тугдадзинтæ, бæлæстæ, кæрæттæ, дæндæгтæ, идæттæ, лæвархортæ, нуæрттæ, родгæстæ.

29 фæлтæрæн. Къæлæстты æвæрд мивдисджытæ сæвæрут ивгъуыд афоны; уидагты ивгæ хъæлæсонты бынмæ бахахх кæнут. Рафыссут дзырдтæ, ныридагæн кæй сахуыр кодтат, уыцы орфограммæтимæ. Орфограммæты бын бахахх кæнут.

Домбай кусæг (уæвын) Челе йæ лæппуйы бонты. Æмгъуыд нæ (зонын) куыстæн: æхсæвæй-бонæй нæ (кæнын) хъауджы, не '(взарын) бæрæгбон. Бæрæгæхсæв-иу стыр æнафонты йе 'мгæрттæй искæй чындзæхсæвы зарды тынджы куы (бацауын), уæд-иу сæ рæзты Челе йæ кæрцы къæриты тыхтæй, тачанкæйы бадгæ, (сивгъуыйын) хъæдмæ. Хуыцаубоны-иу нæ хъæуы чызгæвзæрст, лæппуйы хорзæй искæй хъазты симды куы (бацауын), Челе-иу уæд æргъæвстæй, фæсус хъæлæсæй йæ бæхты æлгъитгæ, сæ рæзты (æрцауын) йе 'ртæ цæдимæ. Лæппуйау никуы (сбадын) Челе йæ зæрдæйы дзæбæхæн саргъы бæхыл: йæ дарддæр балц саргъы бæхыл – Дермецыкк, уыгæрдæн бæрæггæнæг. Лæппуйау æмгары фæдыл никуы (ацауын) чындзхæссæг кæнæ сияхсы цыды. Æхсæвиуат кæмæ æркодтаид, иу ахæм зонгæ не (скæнын) йæхицæн Челе, никæцы ирон хъæуы (уæвын) йæ цæргæ-цæрæнбонты. Лæппуйау

куыстæй æрцаугæйæ йæ хæррæгътæ нукуы (акалын), йæхи нукуы (рацаразын) æмæ йе ‘мгæрттыл нукуы (разилын). Лæппуайау хъазты кæрон нукуы ‘(рлæууын), иу чъыллипп нукуы (акæнын) кафты номыл. Лæппуайау нукуы (равзарын) хъазты чызг, йæхи дыууæ усæй кæцы хуыздæр уыди, уый нæ (раиртасын) йæ базæронды бонмæ.

30 фæлтæрæн. Рафыссут мивдисджытæ, сæвæрут сæ ивгъуыд афоны. Бахахх кæнут уидæгты кæрæдзи ивæг хъæлæсонты бынмæ. Нысангонд дзырдтимæ саразут æмæ ныффыссут дзырdbæстытæ.

Æлвасын, æппарын, æндадзын, фæрсудзын, кæлын, фæдзæхсын, æлвæсын, калын, ардауын, рæвдауын, æвзарын, ныгуылын, уарзын, æмбийын, удайын, тындзын, æмпъузын, халын, сæттын, змæнтын, ирвæзын, лæмарын, тæхын, хонын, кæнын, цæгъдын, хизын, сæлын, халын.

31 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, стæлфыты бæсты хъæугæ дамгъæтæ æвæргæйæ. Бамбарын кæнут дзырдты растфыссынад. Бахахх кæнут, ивгъуыд афоны йæ уидаджы хъæлæсон ивæг кæмæн кæны, уыцы мивдисджыты бынмæ.

1) Фыййау-иу куы у ...ди, уæд-иу х ...ссыди тæдзгæ ...скъæты, мит-иу куы уарыд, уæд-иу ныззарыд къæдзæх-лæгæты (Хетагкаты Къ.). 2) Иу хъæр, иу сыбыртт никæцæй хъ ...сти. Цъититæ кастысты ...мх ...зон дзæбæх (Гæдиаты Ц.). 3) Федтон уым, хохы, æз ахæм ...мбисонд: дагы йæ сыкъатæй хъазыд йæхицæн иу гал-дзæбидыр ...дасæй, ...нæмæт. Сæр-иу хæрз бæрзонд куы с ...вæзта хаттай, г ...р-иу ...рбалвæста размæ фырбуцæн, йæ аив сыкъатæ-иу бат ...лдта арвмæ; хурмæ куы ...вдыста йæ хъару, йæ сурæт, хур æй рæвдыдта, æмæ хуримæ хъазыд (Нигер). 4) Рак...рдта йæхи Бесо иу хатт дыууæ боны ...мгъуыдмæ (Гæдиаты Ц.). 5) Ах ...рдзинадмæ бæлгæйæ, Цæлыкк уыцы...хсæв фыр цинай кæрдзын дæр нал бахордта (Боциты Б.). 6) Мæй ныхасы бæлæстæн сæ иу фарс рухсгæнгæ ...рцыди цъуппытæй зæххы ...рдæм (Коцойты А.). 7) Рагæй мын «ацу» дæ цæстæнгас дзуры, рагæй дæ к...дтон мæ у...ндæй тæрсын; зонын, дæ зæрдæ куыд ризы мæ цуры, хъ...сын ныр дæр ма йæ сусæг хъæрзын... (Хетагкаты Къ.).

32 фæлтæрæн. Аивут дзырдтæ, уидаджы хъæлæсонтæ куыд аивой, афтæ. Дзырдты къæйтты фæстæ къæлæтты нысан кæнут, кæрæдзийы цы хъæлæсонтæ ивынц, уыдон.

Хуызæг: уæрдон – уæрдæттæ (о – æ).

1. Куырой, халон, бæлас, амал, кæрон, æмбал, хордон, кæсаг, нартхор, хæлаф, сыхаг.

2. Ныкгулын, æвзарын, æмбæлын, пирын, халын, хъæуын, тухын, фæрсудзын, комын, уромын, згъалын, кæуын, мæлын, сурын, рувын, кæлын.

33 фæлтæргæн. Диктант.

1934 азы уалдзæджы рæсугъддæр мæй майы, æрдз йæ тæккæ дидинæгкæлгæйæ куы уыд, уæд дунейы рухс федта журнал «Мах дуджы» фыццаг чиныг. Ирон литературæйæн фæзынд æвæдзиауы хъузон, йæ къабæзтæ айтындзынæн ын стыр ахъаз чи уыд, ахæм аудæг – æрвылмæйон журнал. Йæ алыварс разæнгардæй æрбалæууыдысты нæ хистæр фысджытæ – Коцойты Арсен, Малиты Геуæрги, Къубалты Алыксандр, Барахъты Гино, Илас æрнигон, Нигер, Гулуты æндыри, стæй æрыгон фæлтæр – Дзесты Куыдзæг, Фæрнион Къоста, Мамсыраты Дæбе, Болайы-фырт, Хъайтыхъты Геор, Плиты Грис æмæ иннæтæ. Уæдæй абонмæ «Мах дуг» иузæрдионæй лæггад кæны нæ дзырдаивадæн, джиппы уагъта æмдзæвгæтæ, кадджытæ, радзырдтæ, уацаутæ, романтæ, пьесæтæ, адæмон сфæлдыстады уацмыстæ, уацтæ Ирыстоны историйы, цардыуаджы, аивады, культурæйы тыххæй, цæвиттон, нæ мадæлон æвзагæн ссис ахъазаджы цæрæнхос. Журналы фæрстыл иронау сдзырдтой дунейы адæмты литературæйы классиктæ.

Журнал бирæ сарæзта фольклор адæмы ‘хсæн парахат кæныны хъуыддаджы. Зæгъæм, Гуыттыаты Хъазыбеджы æмбисæндтæ хицæн чиныгæй рацæуыны размæ фæзындысты «Мах дуджы» (1975 азы). Хъазыбеджы арæст «Нарты кадджыты» фыццаг том чиныгуадзæн «Ир» рауагъта 1989 азы. Иннæ æртæ томы рацыдысты «Мах дуджы». «Адæмон сфæлдыстад», зæгъгæ нæм цы рубрикæ ис, уым ма рауагътам Гуыттыаты Хъазыбеджы арæст уыци-уыциты æмбырдгонд, Цагъаты Анастасийы «Фольклорон æмæ этнографион æрмæг», Тменаты Дзерассæйы æмбырдгонд «Сывæллæтты фольклор æмæ хъæзтытæ», уырнæнтæ æмæ мæнгуырнæнтæ, Тлаттаты Аняйы «Арфæтæ», «Æлгыстытæ», Хъазиты Мелитоны «Ирон хæзна», Беджызаты Дудары фыст адæмон таурæгътæ, аргъæуттæ, зарджытæ!

Не ‘взаг, не ‘гъæуттæ, истори æмæ цардыуаг, нывкæныны аивад æмæ музыкæ – ацы хъуыддæгтæ кæддæриддæр уыдысты «Мах дуджы» дзуринагтæ, йæ сагъæс, йæ катæй, йæ «хуымгæнды хай». (<http://mahdug.ru/>)

Хуымæтæг дзырдты æмхъæлæсонтæ иумæ куы фембæлынц, уæд дзургæйæ иу æмхъæлæсон иннæйы арæх фæхъуысын кæны куыд зылангон кæнæ æзылангон (æнæххæст ассимиляци: *цæрвтæ [цæрфтæ]*), йе та бынтон йæхи хуызæн (æххæст ассимиляци: *донмæ [доммæ]*). Ахæм дзырдты растфыссынад сбæрæг кæнæны тыххæй дзырды формæ райвын фæхъæуы афтæ, дызæрдыггаг æмхъæлæсоны фæстæ хъæлæсон куыд уа: *æмбæрзта – æмбæрзын, хъазт – хъазын, къахт – къахын, хæццæн – хæцын, мæнмæ – мæнæй, зылымæ – зылынæй, кæнынмæ – кæнынæй*.

Хуымæтæг дзырдты уидагты æмхъæлæсонтæ **с, ф, х**-йы фæстæ кæнæ разæй бæлвырд нæ фæхъуысы, зылангон æмхъæлæсон дзы ис æви æзылангон. Ахæм дзырдты **с, ф, х**-йы фæстæ фыссын хъæуы æзылангон æмхъæлæсонтæ: *æргъæфст, æфстау, кæстæр, хистæр, стæг, стонг, стауын, стонын, æфсургъ, æфтауц, æфцæг, æхтонг, уæхск, Æфсати. Фæллæ: ахсджиаг, рæхджы, цæсгом, сгуы, сгарын, сгуыхын, æхгæнын, цæхгæр, сгæллад, сысджы*.

34 фæлтæрæн. Стъæлфыты бæсты хъæугæ дамгъæтæ сæвæрут, бамбарын кæнут дзырдты растфыссынад. Хицæн къордтæй рафыссут дзырдтæ: 1) æмхъæлæсонты æххæст ассимиляциимæ; 2) æмхъæлæсонты æнæххæст ассимиляциимæ; 3) уидаджы æзылангон æмхъæлæсонты къордимæ.

...хсæртæг фат фехста, к ...ддæр дуар йæхи бакодта æмæ рухс фæзынди, афтæ, æмæ иу у ...сммæ ахæм хъæр фæцыди у ...рдыгæй, æмæ бæлæстæ ныттæс ...ытæ ...сты, цад у ...лæнтæй сурмæ акалди ...хсæвиуат дзы цы мæргътæ æмæ сырдтæ кодтой, у ...дон фæтарстысты æмæ дарддæр фæлыгъдысты, ...ппынфæстаг бæстæ ...рсабыр ис. Цад фæс...æмæ байдзаг, бæлæстæ дæр срас... сты сæ фыццаджы х...зæн. Бон дæр рухс кæнын байдыдта. К...ддæр ...рбарухс ис, афтæ ...хсæртæг иу зæронд усы ау...дта (Нарты кадджытæ).

35 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдтæ, сæ растфыссынад бæрæг кæнгæйæ.

Хуызæг: лæгтæ – лæгæн.

Загътон, дыргътæ, сагтæ, базтæ, хъæдтæ, мыггагтæ, хъазт, сæгътæ, цырæгътæ, аскъæрынмæ, аирвæзтысты, знæгтæ, сивæзта, уынгтæ, бай-рæзт, кæронмæ, хъызт, уддзæф, адджын.

36 фæлтæрæн. Уæ зæрдыл бадарут. Ассимиляци вæййы æххæст æмæ æнæххæст, прогрессивон æмæ регрессивон. Прогрессивон асси-миляци у, раззаг мыр йæ фæстæ лæууæг мыры йæхи хуызæн куы скæны, уый: æфсæнвæндаг – æфсæн+фæндаг (сонорон н йæхи хуызæн зылангон скодта ф æмæ йæ раивта в-йæ). Ирон æвзаджы арæхдæр æмбæлы регрессивон ассиляци – фæсте лæууæг мыр раззаджы йæхи хуызæн куы скæны, уыцы фæзынд: базтæ [бастæ].

Куыд бамбæрстат ацы æрмæг?

1. Ассимиляци у:

мырты алыхуызонкæнынад
мырты æмхуызонкæнынад
мырты кæрæдзи ивынад
мырты рахауд

2. Æмхæлæсонты ассиляци вæййы:

æххæст æмæ æнæххæст
конкретон æмæ абстрактон
историон æмæ нырыккон
диалектон æмæ иумæйаг

3. Бацамонут дзырд æмхæлæсонты æххæст прогрессивон ассиля-циимæ:

схæццæнис
схæцыди
схызти
скарста

4. Бацамонут дзырд æмхæлæсонты æххæст прогрессивон ассиля-циимæ:

слæууын

ссæуын
сбæззын
сбадын

5. Бацамонут дзырд æмхъæлæсонты æххæст прогрессивон ассимиляциимæ:

лæппутæ
сывæллæттæ
чызджытæ
чындытæ

6. Бацамонут дзырд æмхъæлæсонты æнæххæст прогрессивон ассимиляциимæ:

æмбæлттæ
æмгæрттæ
æмзонд
æмраст

7. Бацамонут дзырд æмхъæлæсонты æнæххæст прогрессивон ассимиляциимæ:

фыргуыст
фыдзонд
фыдуаг
фыдми

8. Бацамонут дзырд æмхъæлæсонты æнæххæст регрессивон ассимиляциимæ:

равзæрстон
рахастон
радтон
ракарстон

9. Бацамонут дзырд æмхъæлæсонты æнæххæст регрессивон ассимиляциимæ:

хъазт
цæхх
маст
хаст

10. Бацамонут дзырд æмхæлæсонты æнæххæст регрессивон ассимиляциимæ:

хъаст

хъæмп

хъызт

хъæстæ

37 фæлтæраен. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, стъæлфыты бæсты зылангон кæнæ æзылангон æмхæлæсонтæ æваргæйæ. Бамбарын кæнут дзырдты растфыссынад.

1) Æризæр, аф...æ уазæг йæ бæхы барцæй иу хъис ратыд ...а æмæ йæ æдас ран а...снайдта. С...æй баздæхт æмæ йе 'ддаг дарæстæ ралас...а, хордзены цæсты сæ авæрдта æмæ бæхы йæхи бар суа...та (Аргъау). 2) Арвы ас...æуæй цæхæртæ калы цалхыдзаг мæй (Хъаныхъуаты И.). 3) Цæс...мæхъус ныхас фыдбылыз хæссы (Хетæгкаты Къ.). 4) Арвыл иу мигъы цъупп нæй, рас..., сæгъы цæс...ау кæй акæнынц, аф...æ ирд æмæ копрадзхуыз у (Епхиты Т.). 5) Æртæйæ цыдысты соса фæндагыл фис...æгæй: мад æмæ дыууæ сидзæр сабийы, цыдысты чысылгай, æнцад (Гæдиаты Ц.). 6) Арвæй зæхмæ фарны хъæрæй сахар, Кæд мæ бæллиц ба с...уыхид цæргæс (Хъодзаты Æ.). 7) Батырбеджы цæс...ытæ маesty æрттывд фæкодтой, фæлæ уайтагъд фæфæлмæн сты (Коцойты А.). 8) Фæзынд иу цуанон: йæ зæнгæйттæ здых...ытæ, йе 'рчытæ – скъ...дтæ, йæ уæлæф...ау хъисынай, топп рæхсæнтæй баст (Хъесаты В.). 9) Куыд уынын, аф...æмæй дæ фадæттæ хуыздæр кæнын байдыдтой, æмæ мын æх...ызгон у (Мамсыраты Д.). 10) Тынгдæр систы æхс...ытæ Гуры фарс – Згъудеры 'рдыгæй (Хъуылаты С.). 11) Диссаджы хурбонтæ уыди рæс...æг, аф...æмæй æвас... бирæ адæм æрæмбырд куывддоны (Беджызаты Ч.). 12) Ис...уы, хис...ы кæнæ куывды бадгæйæ, комкоммæ фæзæгъы: с...уытæ æмæ базыргæ ардæм рахæссут! (Коцойты А.)

1. Дзырдты æмхæлæсонтæ дæргъвæтинай куы фæхъуысынц, уæд сæ фыссын хъæуы дывæргондæй: *æввонг, æгъгъæд, фæззæг, бæззын, хуыссын, къаннаг, тыххæй, æххæст*.

2. Дзырдты æмхæлæсонтæ **б, п, г, к, д, т, дж, ч, дз, ц** дæргъвæтинай куы фембæлынц, уæд дзургæ-дзурын бæрæг нæ ваййы, зылангон æви æзылангон æмхæлæсон дывæр кæны, уый. Ахæм дзырдты растфыссынады тыххæй зæрдыл дарын хъæуы:

а) кæд дзырдæн йæ арæзмæ гæсгæ сбæрæг кæнæн уа, цавæр æмхæлæсон дзы дæргъвæтин кæны, уый, уæд дывæрæй фыссын хъæуы уыцы æмхæлæсон: *ныббар (ны+бар, барын-æй), лæггаг (лæг+аг), кураггаг (кураг + аг), æфсæддон (æфсад + он), хъæддаг (хъæд+аг), куыраеттаг (куырает+аг), ныджджыуын (ны+ джыуын), ныччыуын (ны+ чыуын), ныдздзурын (ны+ дзурын), бæллиццаг (бæллиц+аг);*

æ) кæд дзырдæн йæ арæзмæ гæсгæ сбæрæг кæнæн нæ уа, зылангон æви æзылангон æмхæлæсон дæргъвæтин кæны уый, уæд дывæрæй фыссын хъæуы æзылангон æмхæлæсонтæ (**пп, кк, тт, чч, цц**): *æппарын, лæппу, аккаг, фароныккон, астæуккаг, цæттæ, дæттын, тыччы, фæччи, хæццæ, гыццыл, фыццæг*.

3. Дзырды кæрон, стæй æмхæлæсонты размæ дзырды астæу дæр дæргъвæтин æмхæлæсонтæ хатгай зын раиртасæн ваййынц хуымæтæг æмхæлæсонтæй. Ахæм æмхæлæсонтæ дывæрæй фыссын хъæуы, сæ фæстæ хæлæсон сæвæргæйæ (зæгъæм, хауæны кæрон) дæргъвæтинай куы хъуысой, уæд: *зæхх, зæххмæ, зæххбын, (абарут, зæххы, зæххимæ); цæхх, цæххмæ, цæххджын (абарут, цæххы, цæххæй); гæххæтт, гæххæттмæ, гæххæтткъул (абарут, гæххæттæй, гæххæттимæ)*.

38 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдтæ, стъæлфыты бæсты, кæм æмбæлы, уым хъæугæ дамгъæтæ æвæргæйæ.

С...æуын, хæс...ын, сгæл...ад, с...ивын, зыв...ыт., кæд...æрид...æр, кæрк...дон, гал...юцинаци, виз...æ, уынаф...æ, хъæрц...ыгъа, фип...аинаг, фид...ис, æнæрвæс...ондзинад, дис...имияци, дзык...у, дзыл...он, дзыр...уат, дзыхъ...ын...ог, къах...ыр.

39 фæлтæрæн. Дыууæ къорды дзырдтæй саразут дзырdbæстытæ.

1. Ёддæдзаст, æрра, ныллæг, ныххизæн, дæрддаг, бæллиццаг, фæллойуарзаг, хъæддых, тæссаг, фæллад.

2. Сывæллон, хъуыддаг, фиййау, кæттаг, бандон, бынат, здахæн, адæймаг, хъуыддаг, кусæг, хæстæг.

40 фæлтæрæн. Бамбарын кæнут дывæргонд æмхæлæсонты растфыссынад.

Ныййарæг, ныххойын, баййафын, ныццаразын, къациу, экспресси, къаннæг, бæттæг, цыллæ, чыссæ, чындздзон, чъыллипп, теннис, цъыбырттæг, кураггаг, цæвиттон, цахъхъæн, хъæццул, хъæууон, фыддæр, тæссаг, грамматикæ, ссудзын, ссыр, ссур кæнын.

41 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдтæ хицæн къордтæй дывæргонд æмхæлæсонты бынатмæ гæсгæ: 1) дзырды уидаджы, 2) разæфтуаны фæстæ, 3) фæсæфтуаны размæ, 4) вазыгджын дзырды уидæгты æхсæн.

Адæмыхатт, дзырддаг, зæууат, зæгъддаг, ныссæлын, ссæдз, зыввытт, иппæрд, æккой, æвддæс, æнæрвæссон, ссæуинаг, ныззæронд, фæссихор, фыддуг, фыррасыг, тæлæттаг, ныддасын, амонæггаг.

42 фæлтæрæн. Бакасут текст. Рафыссут, дывæргонд æмхæлæсонтæ 1) морфологион принципмæ æмæ 2) бадзырдон принципмæ гæсгæ фыст кæм сты, уыцы дзырдтæ. Бамбарын кæнут нысангонд дзырдты растфыссынад. Бацамонут, æххæст æмæ æнæххæст асси-миляци цы дзырдты ис, уыдон.

Нарæг ком йæ ных кæдæм бахаста, тæккæ æфцæгрæбын къæдзæх къуылдымыл, раджы кæддæр, хуымзæхх ма галдзармæй куы барстой, хъримаг топп йæ хæтæлы дзаг хорыл куы уæй кодтой, уыцы заманы ацы фыдран æрцардысты цалдæр хæдзары. Хъæуы алфамблай хъæды мыггагæй задылыстæг бæрз æмæ фугæ. Фугæ адæмæн сæхи хуызæн – фæразон алцæмæн дæр, тых кодта бæрзыл æмæ сындæггай, цыма æнæбары рауад, *афтæ* хъæуæн йæ ном баззад – Фугæджын.

Зæхх, хуымгæнды зæхх, диссагæн баззад. Лæууынц ныр дæр ма къæдзæхы риутыл дурын *зæхгæс* – фыдæлтыккон мæсгуытæ. Бирæ топпы-хос бахардз мыггагты 'хсæн, бирæ згæ нæмгуытæ батъæпæн мæсгуыты дуртыл – зæххы сæрыл.

«Галау уæзæгæй, каркау ныхбынæй» – *удуæлдай* тохы руаджы адæм скодтой къаннæг хуымы гæппæлтæ æмæ цæрын байдыдтой.

Æмæ дын рацæй-рабон, æмæ уыцы зæхх «разынд» æлдары зæхх. Тых-джын цы нæ кæны! Паддзахы æфсады руаджы магуыр адæмыл æлдæртгæ æрæвæрдтой цагъары 'фсондз.

Цыдысты азтæ. Паддзæхтæ ивтой кæрæдзи, æлдар йæ зæхх æмæ йæ цагъар адæмы лæвæрдта йæ фыртмæ. Фугæджын дæр цыди къухæй къухмæ (Дзесты К.).

43 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдуатæй дæс дзырды æмхъæлæсонты къордтимæ кæнæ дывæргонд æмхъæлæсонтимæ. Бамбарын кæнут дзырдты растфыссынад.

44 фæлтæрæн. Рафыссут, къæлæттæ гом кæнгæйæ. Бамбарын кæнут нысангонд дзырдты растфыссынад.

Нуазæн æмæ бæх

Хæрæфырт ирон адæммæ *кадджын куыннæ* у. Иуахæмы иу æрыгон лæппу йæ хæларимæ йæ мадырвадæлтæм ацыд. *Дæрддзæф* хъæуы цардысты мадырвадæлтæ, æмæ сæ хæрæфырт афтæ тагъд адынджыр, уый сын æнæнхъæлæджы уыд. Фæцин ыл кодтой, йæ хæлары йын тынг сбуц кодтой. Кусарт сын акодтой æмæ сыхы фæсивæды *фæхуыдтой*. Фынджы хистæр цыты нуазæнæй *ссардта* хæрæфырты *æрдхорды* ном. Хæрæфыртæн та мадырвадæлтæ ралæвар кодтой бæх. *Фæстæмæ здахынц* хæрæфырт æмæ йæ хæлар. Хæрæфырт – бæхыл хъазгæ, хæлар та – *фистæгæй*.

– Кæсис, цы бæх мын балавар кодтой, иу ран лæууын нæ фæразы, - йæхицæй ныббуц хæрæфырт.

– Бæх цы у, бæх? Дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр хайуан. Цыты нуазæн дзы кæмæ æрхаудта? *Маенмæ*. Уымæй кадджындæр ирон адæммæ цы ис?! – мæстæймарæгау бакодта хæлар.

Хæрæфырт фæсæцæгонд, *хъуыдытæ аныгъуылд*... Стæй бæх фæстæмæ *фездæхта* æмæ хъæумæ, йæ мадырвадæлтæм, *фæцагайдта*. Сæ кулдуары раз бæх абаста, мидаммæ фæдисы уад бакодта æмæ барджынай, уæндонæй, тæргайхуызæй загъта:

– Нæ мæ хъæуы уæ бæх, раттут мын цыты нуазæн! (журнал «Мах дуг»-æй)

45 фæлтæрæн. Контролон фæрстытæ æмæ хæслæвæрдтæ.

1. Уæ зæрдыл сæрлæууын кæнут:

- а) хъæлæсонты растфыссынад дзырдты райдайæны;
 æ) хъæлæсонты æлвæстæд; апостроф æвæрыны æгъдауттæ;
 б) æмхъæлæсонты къордæй (кæнæ дæргъвæтин æмхъæлæсонæй)
 райдайгæ дзырдты растфыссынад;
 в) дæргъвæтин æмхъæлæсонтæ дзырды бындуры.

2. Сраст кæнут рæдыдтытæ:

Хъуыдтаг, ыгъдау, не хсæн, уобау, ысфæлыстой, цæххджын, улæн, не 'скьола, уæртæ рбацауы, взаг, ызмис, баурнын, зæххмæ, йемынæ, еттæмæ, хуыссæ, хуызын, æрхæдзцæ, уылæфын, йерæдзыпп, адæджын, гæххæтыл.

3. Байгом кæнут къæлæттæ.

Ны(кæсын), фæ(змæлын), фæ(æфснайын), æрба(æвналын), æрба(цауын), ра(аразын).

4. Стъæлфыты бæсты сæвæрут хъæугæ дамгъæтæ.

Æ...снайын, зæх...мæ, бæх...джын, цæх...ыл, ны...арæг, цухъ...а, цы-
 рыхъ...тæ, зæх...кусæг, хъахъ...æнын, мусонг...онд, æд...æмæ, балæууыд...
 æн, хъуыд...аг, цып...ар, фаззæ...æ, лæп...ынтæ, ис...и, дык...аг.

5. Рафыссут æмдзæвгæ. Ссарут æмæ равзарут орфограммæтæ.

Цад. Фæткъуы. Хæфс.

Егъау бур фæткъуы. Цады ленк кæны
 Зæххы къорийæу, уылæнтæ йæ узынц.
 Лæппын хæфс бады йе рагъыл, кæсы,
 Æнгуырстуаны йас... Цæуджытæ дзы дзурынц:
 «Бæсты бикъ æмæ комы дæгъæл...»
 Худынц...

Хъодзаты Æ.

46 фæлтæрсен. Диктант.

Тагъдзуринагтæ

1. Тæрхъусы хъуыст – хыилхъусæй, тæрхъусы хуыст – дæлгоммæ.
2. Тæвд къæйыл хуылыдз фæрак.
3. Дзæкъул-мæкъултæй æрбацауы.
4. Арв ныр ныннæрыди.

5. Хъыбыл хъæмп къахы.
6. Хъæбæр галаен хъæбæр хъæдæй хъæбæр къæлæт.
7. «Цы ми кæныс?» – «Мæнæ хохмæ быцау лаууын, куы мыл ра-
фæлдæха...»
8. «Сахары цы хабар ис?» – «Цы хабар ис, цы – тамакойыл арт
æндзарынц, сæкæр доны калынц».
9. «Цы дын загътой?» – «Ницы. Къуыри, дам, авд боны».
10. «Кæцы дæ хъæуы?» – «Кæцы ныууаса, уый».
11. «Куыд дæ?» – «Куыд дæн. Æрдиаг ма мыл хъæуы».
12. «Куыд стут?» – «Куыд æмæ лæдæрст».
13. «Куыд стут?» – «Куыдæй фыддæр».
14. «Цы ми кæнут?» «Цыми конд фестæм æмæ Бæлтамæ бавнæлдтам».
15. «Уары, уары...» - «Цы уары?» - «Хидыхъусы цæхх уары».
16. Ацонæга – Гулимæ, еууын кæрдзын дзулимæ.
17. Джитъри 'мæ дам нас уыди. Йæ фындзы къоппа басыди.
18. О, Тепса-Тепсырычъи, дæ худ хъæдмæ ныббызычъи.
19. Ох æмæ 'рдæг. Дæ быны – кæрдæг, дæ уæлæ – хъысын, æри мын
мисын...
20. «Чи?» – «Бечи!»
21. Кæд нæ комы – дур йæ комы.

1. Хъæлæсон **æ**-йæ райдайгæ дзырдтæм разæфтуан **фæ**- бафтаугæйæ, дыууæ хъæлæсоны æлвæст æрцæуынц æмæ раттынц **е**: *фæ+æрхæцын = ферхæцын, фæ+æрттивын = ферттивын.*

2. Разæфтуан **фæ**- æфтыд куы 'рцæуы, æмхъæлæсонты к'ордæй (сæ разæй **с** кæнæ **з**) цы дзырдтæ райдайынц, уыдонмæ, уæд разæфтуаны **æ** рахизы **е**-мæ: *фæ+змæлын = фезмæлын, фæ+стын = фестын.*

3. Хъæлæсон **æ**-йæ райдайгæ дзырдтæм разæфтуантæ **а-, ба-, æрба-, ны-** бафтаугæйæ **æ** ахауы: *ны+æварын = ныварын, а+æздахын = аздахын, ба+æфснайын = бафснайын, æрба+æвдисын = æрбавдисын.*

4. Разæфтуантæ **а-, ба-, æрба-, ра-, фæ-, ны-** хъæлæсонæй райдайгæ дзырдтæм бафтаугæйæ, арæх дыууæ хъæлæсоны 'хсæн фæзынынц æмхъæлæсонтæ **й** кæнæ **ц**, уымæ разæфтуан **ны**-йы фæстæ **й** æмæ **ц** фæдывæр вæййынц: *ивазын – айвазын, ныйивазын, æрбайвазын, амонын – ацамонын, ныййамонын, аразын – ацаразын, рацаразын, ныцца-разын (ныййаразын дæр).*

5. Разæфтуан **ны**-æфтыд куы 'рцæуы **у** кæнæ **и**-йæ райдайгæ дзырдтæм, уæд разæфтуан æмæ удадджы æхсæн фæзынынц æмхъæлæсонтæ **у** кæнæ **й**: *удæсын – ны-у-удæсын, ивын – ны-й-ивын, исын – ны-й-исын.*

47 фæлтæрæн. Бафтаут дзырдтæм разæфтуантæ. Орфограммæтæ фæнысан кæнут.

Æвналын, æмбарын, æхсынын, æфтауын, æвдисын, здухын, згъалын, стигъын, стын, æнкъуысын, зарын, сæрфын, узæлын, ивазын, ирвæзын.

48 фæлтæрæн. Бахæсут текст, нысангонд дзырдтæн скæнут морфемон анализ, бамбарын сын кæнут сæ растфыссынад.

Куыд равзæрдис астрономи

Сæумæрайсом сахаты фæрцы мах базонам куыстмæ цæуыны афон. Хур скасти æви нæ, уый мах хъуыды дæр нæ кæнæм, уымæн æмæ нæ цард арæст у сахаты куыстмæ гæсгæ. Æхсæв сахаты фæрцы базонам, сбон кæнынмæ ма цас рæстæг ис, уый.

Къæлиндармæ бакæсгæйæ, мах базонам мæйы ном æмæ нымæц; базонам ноджы, азы афонæй пас рацыд æмæ цы куысты дуг *æрлаудзæни*. Æниу æнæ къæлиндар дæр махæн зымæг æмæ уалдзæг кæрæдзийæ æнцон *рахатæн сты*, уымæн æмæ мах цæгатвахс цæраем. Уынджы уæвгæйæ, мах хаттæй-хатт *фенæм* мæйног. Уый вæййы махæн *æнæнхæлгæ* хабар, уымæн æмæ рагацау нæ фæзонæм, Мæй кæд сног уыдзæни, уый. Фæлæ мæйногмæ мах нæ хъус *не 'рдарæм*, уымæн æмæ нын ницы пайда у, ницы циндзинад нын æрхæссы. Æхсæв хъарм агъуысты бадгæйæ, мах тæхуды нæ кæнæм Хуры скастмæ.

Фæлæ кæддæр ацы хъуыддæгтæ афтæ нæ уыдысты. Рагон заманы сахат нæ уыди, æмæ рæстæг базонан уыдис, æрмæст æрвон буæртты змæлдмæ цæст даргæйæ.

Цæгатвахс цæргæйæ, мах хæрз æнцонæй хатæм азы афонтæ сæ кæрæдзийæ. Уалдзæг æрдз йæ хуыз айвы, зайæгхал равзæры, æмæ та мах дæр зæххы куыстытæ кæнын *байдайæм*. Фæлæ экватормæ æввахс бæстæты азы афонтæ кæрæдзийæ нæ хицæн кæнынц,– уым зымæг дæр сæрдау хъарм вæййы.

РAGON египетаг адæмæн сæ фæрныгад, сæ хъæздыгдзинад æнгом баст уыди Нилы фурдимæ. Нил-иу куы *раивылд*, уæд-иу *æрласта* бирæ лами. Уыцы ламийæ египетаг адæм зылдысты сæ хуымтæм. Нил алы аз дæр раивылы иу афон. Фæлæ уыцы раивылды рæстæгæн зæххон нысæнттæм гæсгæ рагацау базонан нæ уыди.

Египетаг арвыл Сириусы стъалы йæхи сисы тынг бæрзонд, мах арвыл куыд ныллæджыты рацауы, уым афтæ нæу. Афæдз иу рæстæджы Хур рацауы уыцы стъалыйы рæзты æмæ йын йæ рухс батар кæны. Сириус æнæхъæн мæй нал фæзыны. Уый фæстæ Хур цадагтай ахизы скæсæны 'рдæм, Сириус та фæсте *аззайы*. Уыцы рæстæг Сириус скæсы Хурæй иу чысыл раздæр. Æнæхъæн мæй сæфт фæуыны фæстæ, Сириус фыццаг хатт куы фæзыны, уæд уый хонынц Сириусы гелиактикон скаст (ома Хуримæ скаст). Раст гъеуæд ивылын байдайы Нил дæр. Ацы фæзынд *бафунпайд-той* рагон египетаг дзуары лæгтæ (моллотæ) æмæ-иу адæмæн фехъусын, кодтой Нил раивылдзæни, зæгъгæ. Нилы раивылды райдайæн Сириусы фыццаг фæзындимæ иу рæстæджы кæй цыди, уымæ гæсгæ дзуары лæгтæ сæ цæст дардтой арвмæ æмæ тынг зæрдиагæй ахуыр кодтой Сириусы змæлд.

Куыд уынаем, афтæмæй адаймаг арвмæ йæ цæст дардта йæ зæрдæйы дзæбæхæн нæ, фæлæ йæ царды хъæуындзинаедтæ æххæст кæныны тыххæй.

Цæугæ цард чи кодта, уыцы адæм-иу мæйы сногыл *сæмбæлдысты* стыр цинимæ. Æхсæв сæ бынат ивгæйæ, сæ фосы ног хизæнтæм тæргæйæ, уыдон сæхицæн ныфс æвæрдтой Мæйæ, уымæн æмæ сын уый рухс кодта сæ фæндаг.

Африкайы царынц фæстæзад адæм – бушментæ. Наука æмæ культурæйæ бушментæ тынг рæвдз не сты, фæлæ стъалыты æмæ планетæты бирæ культурон адæмæй хуыздæр зонынц.

Цæмæн бахъуыдысты бушменты стъалытæ? Уымæн æмæ æнæхæдзар, æнæдуар быдырты рахау-бахау кæнгæйæ, уыдон стъалыты фæрцы арынц сæ фæндаг, стъалыты фæрцы бæрæг кæнынц азы афонтæ, базонынц, æхсæвæй цас рацыд, сбон кæнынмæ ма цас рæстæг ис.

Хъæууон *зæрæдты* 'хсæн ма ныр дæр ссардæуыдзæн, æхсæв арвмæ скæсгæйæ, æндонæй чи базоны, сбон кæнынмæ ма цас рæстæг ис, уый.

Денджызы ленк кæнгæйæ, ныры заманы мах фæндаг арæм хъыбыллæйы (компасы) фæрцы. Фæлæ раджы заманы хъыбыллæ ничи зыдта, æмæ, денджызы ленк кæнгæйæ, адæм фæндаг ардтой стъалыты фæрцы. Раджы заманы адæмы, сæ царды æууæлтæм гæсгæ, æнæмæнг хъуыдис арвмæ сæ цæст дарын.

Афтæ, астрономи фæзынди практикон хъæуындзинæдтæ æххæст кæныны фæдыл. (Сиукъаты Н.)

49 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдбæстытæ, къæлæттæ гомгæнгæйæ.

Дзæбæх (а)агуырда, ерыс (ра)æмбылдта, хурау (с)æрттыфта, уайтагъд (фæ)æмбæрста, чырыны (ны)æвæрдта, æндонау (ба)æхсыст, райсомæй (фæ)стадис, амæлттæй (фæ)ирвæзт, йæхи (ра)арæзта, уыцырдæм (фæ)арæзта, æнæнхæлæджы (с)змæлыд, арф (ны)улæфыд, уæрммæ (ны)иста, зонд (ба)амонын, зæрватыкк (æр)ахста, хæдон (ны)ивæзта.

60 фæлтæрæн. Ныффыссут дзырдтæ разæфтуантимæ; сæ растфыссынад сын бамбарын кæнут.

А- : гæрдын, агурын, æхсынын, æрвитын, рæзын, зæлын.

БА- : тауын, æфхæрын, агурын, æрвитын, амонын, ахсын.

ФÆ- : ирвæзын, здохын, стауын, аразын, æмбæлын, халын.

НЫ- : калын, сæрфын, змæлын, æфтын, æххуырсын, цæвын, исын.

61 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдтæ, морфемæтæ нысангæнгæйæ.

Бандзарын, ныуулафдыдысты, æрбайгæрдын, раулафын, зæрдыл-даринаг, æркъуырджой, бафсæстис, дурджын, æрбацæуæн, рæстдзинад, тыгъдадæй, куыстуат, ссивинагтæ.

62 фæлтæрæн. Лæвæрд дзырдтæн ныффыссут æмуидаг дзырдтæ; фæнысан кæнут дзырдты уидæгтæ.

Хуызæг: фыссын – фыссæг, фыстæг, фыссинаг, фыссæн, фыстытæ.
Зарын, хизын, дарын, дур, хорз, ивын, дон, цæрын.

63 фæлтæрæн. Рафыссут текст, равзарут нысангонд дзырдты морфемон сконд.

Хорз лæджы бæх.

Хорз лæгæн йæ бæх адавд, æмæ иттæг маст кодта. Йæ 'мгæрттæ йæ бафарстой, цæмæн афтæ тыхджын маст кæны, æндæр бæхтæ дæр ма дзы бирæ куы фесæфт, æмæ афтæ тыхджын хъынцъым куы никуы кодта?

- Тыхджын маст мын уымæн у, – *загъта*, – ма бæхы *сæфтджытæ æнаконд* уыдысты, æмæ сæ ныр къæрныхтæ куы *феной*, уæд мыл худ-дзысты, зæгъдзысты: «Уый бæхджын лæг нæ уыд, уымæн йæ бæх раджы давинаг уыди» (Мамытты С.).

64 фæлтæрæн. Бамбарын кæнут разæфтуанты растфыссынад дзырдты.

Афтыдтон, байхъусын, ныууадзын, сыздæхын, банцой кæнын, ныц-паразын, ныййазæлын, бамбарын, байсæрдын, фембæлын, ныффыссын, райгуырын, бафтауын, æрыздæхын, ныууасын, фервæзын, балхæнын.

1. Разæфтуантæ *æр-, с-, æм-* дæргъвæтин æмхæлæсонтæй кæнæ æмхæлæсонты къордæй райдайгæ дзырдтæм (стæй, кæддæр сæ райдианы хæлæсон кæмæн уыд, ахæм дзырдтæм) бафтаугæйæ, разæфтуан æмæ уидаджы 'хсæн фæзыны хæлæсон *ы*: *арысгарын, арыхъусын, сызмæлын, æмыстад, æмызмæлд, сыскъæрын, æрымысын*.
2. Ацы разæфтуантæ *æ*-йæ райдайгæ дзырдтæм æфтыд куы æрцæуынц, уæд *æ*-йы бæсты арæх фæхъуысы *ы*, фæлæ фыссын хъæуы *æ*: *æмæхгæд [æмышгæд], сæвæрын [сывæрын], æрæхсын [æрыхсын]*.
3. Разæфтуантæ *æ-* (*æнæ*-йы цыбыр хуыз) æмæ *æм-* æзылангон æмхæлæсонæй райдайгæ дзырдмæ бафтаугæйæ, хатгай æзылангон аивы йе 'мкъай зылангон æмхæлæсонæй: *æгæд, æдых, æмгæрон*.
4. Разæфтуан *æнæ*- лæмæгъ хæлæсон *æ*-йæ райдайгæ уидагмæ æфтыд куы æрцæуы, уæд дыууæ *æ*-йæ иу ахауы: *æнæ-æхсæд – æнæхсæд, æнæ-æнхæлæджы – æнæнхæлæджы*.

65 фæлтæрæн. Лæвæрд дзырдтæм бафтаут разæфтуантæ *æр-, с-, æм-, æ-*; бахахх кæнут орфограммæтæ.

Тых, хатыр, кæрон, куыст, фæндон, фæндаг, фæкæсæг, цæсгом, цæттæ, æрттывд, æхгæд, æхст, фæтæн, кар, цард, цæст, дзæг, згъорд, стыр, згъа-лын, згъорын, мысын, ссæндын, тауын, хъусын.

66 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдтæ дыууæ къордæй: а) разæфтуан-тимæ, æ) æнæ разæфтуантæй.

Æрцындз, æрыхъусæггаг, æгънæг, æрчъи, æрыздæхын, æмпылын, æмгъеры, æмхуызон, æвæд, æрыгон, æрчъицын, æмпъузын, æмхасæн, æмыр, æвæдæиу, æвæлтæрд, æвæрд, æвæццæгæн, æрыстигъын, сад-зын, сагайын, æмраст, сасир, сахадын, сывæдæг, сыгом кæнын, æмхиц, сыздæхын, сызмæлын, сымæр, сырæзын, сысын.

1. Сæ кæрæтты сонорон æмхæлæсонтæ **р, л, м, н** цы дзырдтæн ис, уыдонмæ фæсæфтуантæ **-аг** æмæ **-ы** бафтаугæйæ, сонорон æмхæлæсоны разæй арæх фæзыны **й**: *дон – дойны, хуссар – хуссайраг, хор – хойраг, хæдон – хæдойнаг*. Ахæм дзырдты сонорон æмхæлæсоны разæй хæлæсон **ы**, фæсæфтуантæ бафтаугæйæ, рахизы **и**-мæ: *бын – бинаг, быдыр – быдираг*.

2. Фæсæфтуанты **-дзаг, -дзæг, -гай, -дæр** зылангон мыртæ арæх фæхъуысынц æзылангонæй, фæлæ сæ кæддæриддæр фыссын хъæуы зылангонæй: *скъуыддзаг [скъуыццаг], дарддæр [дарттæр], фæркгай [фæрккай]*.

3. Хæлæсон мыртыл (**и**-йæ фæстæмæ) фæугæ дзырдтæм фæсæфтуан **-аг** бафтаугæйæ, дыууæ хæлæсоны 'хсæн арæх фæзыны æмхæлæсон **й**: *арфæ – арфæйаг, сомы – сомыйаг, Къора – къорайаг*. Къорд ахæм дзырды хæлæсон æмæ **й** раттынц **и**, æмæ сæ фыссын дæр хъæуы афтæ: *Бæзытæ – Бæзион, фæнды – фæндиаг, зæрдæ – зæрдиаг*.

4. Номдарты æмæ номивджыты фæсæфтуан **-(у)он** фыссын хъæуы æмхæстæй: *мæхион, махон, дæууон, Тузарыуон*.

67 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдтæ дыууæ къордæй, -аг, -æг, -он, -ад, -æн, -ын 1) фæсæфтуантæ кæм сты; 2) фæсæфтуантæ кæм не сты.

Хъыггаг, урсаг, дæхæдæг, хонæг, зымæг, фæззæг, бæлон, змæлаг, лæдзæг, аккаг, фæздæг, халон, бæмбæг мыдадз, стад, мæллæг, хизæн, хызын, бырдæн, тырын, задын, кæрон, тыхтон, æмбæстаг, мыстулæг, уызын, байдзаг, лæггад, æрвылбон, бæрнон, æрдæг, ардыгон, фæсмон, бетон, æвæщæгæн, адæймаг, бæхдон, бонивайæн, дзæгъындызæг, иртæстон.

68 фæлтæрæн. Сраст кæнут рæдыдтытæ.

Хонæккаг, каджджын, ивдцаг, индийаг, фароныгон, курæккаг, кусинактæ, фидтон, кæронаг, кæстæраг, бесланаг, конджджын, кувийнаг, куыст-

таг, латвийаг, æрввон, лекцийон, луарийнаг, лыккаг, марст, масдисæг, му-
зуггаг, нымæццон, сайинаг, сæуон.

69 фæлтæраен. Фæсæфтуантæ -аг, -ад, -он, -æн, -ын, -джын, -дæр, -дзинад-ы руаджы саразут ног дзырдтæ. Мырон ивддзинадтæ цы дзырдты ис, уыдонæн сæ растфыссынад бамбарын кæнут.

Кар, хонын, курын, комын, зæхх, цæхх, хор, хох, сыкъа, дзул, раз, ла-
сын, фидис, фарс, тас, базар, æхсæн, быдыр, адæм, хуссар, бар, рæсугъд,
бадын, зад, зонын, урс, рухс, хъæу, фæндаг.

**70 фæлтæраен. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, къæлæттæ гом кæн-
гайæ.**

1) Нарты тых(джын)тæ иууыл(дæр) фæцардысты хæцгæйæ («Ирон æмбисонды хабæрттæ»). 2) Худын(аг), æвзæры кой куыд ахæлиу ваййы дзыллæйыл, афтæ атауыс ваййы хорзы кой дæр, сгуыхт хъуыды(аг) дæр уайтагъд айхъуысы бæстыл (Аргъау). 3) Æлдар æм куы рахызти æддæмæ, уæд ын Сола йæхи бацамыдта хох(он) æлдар Томайты Бибойы номæй (Ирон таурæгътæ). 4) Æрттигъ, фыдæлты фат, алан(аг), дæ мысан – æз, ды мын – мысан(аг): æз дардмæ де 'ндон фидыц ласын – æрттив-иу фидæнæн йæ лагъзы (Хъодзаты Æ.). 5) Иухатт цады фæзынд æрæфт(æг)(аг) хæфс æмæ радзырдта дунейы дис(аг)тæ (Брытъиаты Е.). 6) Цагъар(аг) дуг æмæ цагъартæ! Æфсæн хъадамантæ... Хæрам... Тых адæм(аг) уæвыны бартæ Куы байста адæм(аг)æй ам (Малиты В.).

**71 фæлтæраен. Фæрстытæн дзуапп раттут, æрхæссут дæн-
цæгтæ.**

1. Фæсæфтуанты размæ æмхъæлæсонтæ кæд фæдæргъвæтин ваййынц?
2. Фæсæфтуан æмæ уидаджы 'хсæн Й кæд фæзыны?
3. Цавæр бастдзинад ис фæсæфтуан æмæ дзырды уидаджы хъæ-
лæсонтæн?
4. Цавæр уваерты фæзынынц дзырды дæргъвæтин К, Ц?
5. Цавæр ивддзинадтæ фæзыны дзырды, хъæлæсоныл фæуæвгæ
уидагмæ фæсæфтуан æфтыд куы 'рцæуы, уæд?

72 фæлтæрæн. Зæгъут, фæсæфтуанты руаджы дзырдтæн сæ нысаниуджытæ куыд ивынц?

Фæндаг – фæндаггон – фæндаггаг;
бæллиц – бæллицаг – бæллицджын;
кувын – куывд – куывддон – кувинаг – куваг – куваггаг – куваг – кувæн;
сæр – сæрон – сæйраг – сæрджын – сæрæн;
сæрфын – сæрфæн – сæрфаг – сæрфинаг – сæрфæггаг – сæрфт;
хæдзар – хæдзайраг – хæдзарон – хæдзардзин – хæдзарад – хæдзар-
джын;
хох – хæххон – хохаг – хохджын.

73 фæлтæрæн. Ссарут раст дзуæппытæ. Бамбарын кæнут уæ хъуыды.

1. Кæцы дзырды ис дыууæ фæсæфтуаны?
зонджындæртæ
æфсæддонтæ
комкоммæ
диссаг
2. Кæцы дзырды ис бавæргæ æмхъæлæсон разæфтуан æмæ уидаджы æхсæн?
ацафон
ацыдис
бацамыдта
бацин кодта
3. Кæцы дзырды ис бавæргæ æмхъæлæсон разæфтуан æмæ уидаджы æхсæн?
байгæрста
байсæрста
баййæфта
бацыдис
4. Кæцы дзырды ис бавæргæ æмхъæлæсон разæфтуан æмæ уидаджы æхсæн?
нывæрдта

ныуулаѣфыди
ныссагъта
ныппарста

6. Кæцы дзырды разæфтуаны фæстæ ахаудис уидаджы фыццаг æм-
хъæлæсон?

фесæфта
рафснайдта
базмæлыдис
æрбахаста

7. Кæцы дзырды разæфтуаны фæстæ ахаудис уидаджы фыццаг æм-
хъæлæсон?

бацамыдтон
ахæцца кодтон
равдыстон
айстон

8 темæ. НОМДАРТЫ РАСТФЫССЫНАД. ХАУÆНТЫ КÆРÆТТЫ РАСТФЫССЫНАД

1. Хæлæсонтыл цы дзырдтæ фæвæййынц, уыдонæн сæ кæрæтты размæ гуырынон, дæттынон, иртæстон, æддагбынатон æмæ хуызæнон хауæнты фæзыны æмхæлæсон **й**, æмæ йæ хъæуы фыссын: *хъама* – *хъамайы*, *хъамайæн*, *хъамайæ*, *хъамайыл*, *хъамайау*. Уæ зæрдыл бадарут: хæлæсонтыл фæугæ дзырдтæн иртæстон хауæны ис кæрон **–йæ** (*зæрдæйæ*, *фæткъуыйæ*), æмхæлæсонтыл фæугæ дзырдтæн та ис кæрон **–æй**: (*донæй*, *баласæй*).

2. Хæлæсонтыл фæугæ дзырдты цæдисон хауæны кæрон **-имæ**-йы размæ æмхæлæсон **й** фыссын нæ хъæуы: *хъамаимæ*, *Уæрæсеимæ*, *кæрдоимæ*.

3. Номон хауæны **й**-йыл цы дзырдтæ фæвæййынц, уыдонмæ **й**-йæ райдайгæ хауæны кæрон æфтыд куы æрцæуы, уæд иу **й** ахауы: *мæй* – *мæйæн*, *мæйæ*, *мæйыл*.

4. Гуырынон хауæны формайы дзырдты кæройнаг æмхæлæсонтæ инд æрцæуынц æфтæ:

г - дж: *фынг* – *фынджы*, *уыг* – *уыджы*;

к - ч: *сынк* – *сынчы*, *сæнк* – *сæнчы*;

къ - чъ: *тæскъ* – *тæсчъы*, *булкъ* – *булчъы*;

кк - чч: *гакк* – *гаччы*, *сæныкк* – *сæныччы*.

74 фæлтæрæн. Рафыссут, къæлæттæ гомнæнгæйæ æмæ дзырдтæ хъæугæ хауæны æвæргæйæ. Орфограммæтæ фæнысан кæнут.

Æнцæд-(æнцой) цæрын, (зæй) фæрвæзын, (сой) сæмхæццæ кæнын, æрмæст (кой) зонын, (æккой) хæссын, (зæхх) аппарын, (уæрыкк) сидын, (сагой) кусын, (къæрцц) фесхъиуын, (уæдæртт) февналын, (фæллой) фæхай кæнын, (дзыхъхъ) ныххизын, (куырой) рахизын, (карк) фыд, (уынг) астæу, (мæскъ) дон, (сæныкк) уасын, (туг) æртах, (æрфыг) сæрмæ, (саг) синтыл амæд, (зулкъ) хуызæн, (мулк) цæстæй кæсын.

75 фæлтæрæн. Бамбарын кæнут дзырдтæн сæ растфыссынад хуызæгмæ гæсгæ.

Хуызæг: дзуджы – номон хауæны дзуг, фæци æмхъæлæсон Г-йыл, уый гуырынон хауæны аивта ДЖ-йæ.

Дзуджы, аджы, мæличчы, чызджы, уæраджы, зæхмæ, мæйæ, цъыч-чътæ, лæппуйы, Бæтæйæн, æккойæ, хъазахъмæ, лæппуйæн.

76 фæлтæрæн. Атасындзæг кæнут номдартæ. Зæгъут, цавæр хицæндзинæдтæ бафиппайдтат. Дзырдты орфограммæтæ фæнысан кæнут.

1. Зынг, катый, бæгæны, дзыхъхъ.
2. Сынкъ, уарди, стай, ерæдзыпп.
3. Фæрск, цъити, цъупп.

77 фæлтæрæн. Æрхъуыды кæнут æмæ ныффыссут хъуыдыйæдтæ лæвæрд дзырдтимæ фæрссаг хауæнты формæты.

Зымæг, кæрдæг, гæххæтт, фæллой, тала, къæвда, цæхх, цырыхъхъ, кæфой.

78 фæлтæрæн. Сæвæрут дзырдтæ гуырынон хауæны æмæ сын сæ растфыссынад бамбарын кæнут.

Æрмæг, айк, цъыкк, æлыг, хæстæг, дæндаг, бæттæг, асыкк, нæмыг, сынк, каст, авг, равг, фæтк, æхсынкъ, булкъ, сæрак, зулкъ, лæскъ, лæнк, мæскъ, нук.

79 фæлтæрæн. Сæвæрут дзырдтæ арæзтон хауæны æмæ сын сæ растфыссынад бамбарын кæнут.

Арыхъхъ, ацц, уæрцц, цырт, апп, уæдæртт, скъапп, гæпп, æхситт, дзуапп, къуыпп, дзыпп, капекк, къуыртт.

80 фæлтæрæн. Сæвæрут дзырдтæ иртæстон æмæ цæдисон хауæнты æмæ сын сæ растфыссынад бамбарын кæнут.

Кой, дзедзырой, зай, æмкъай, зæнгой, куырой, сой, зайæгой, цæрæгой, зæнгой, бæрзæй, мæй, хай.

81 фæлтæрæн. Скæнут æмбисæндтæн дзырдуатон-орфографион анализ: 1) рафыссут цууон нымæцы номдартæ, сбæрæг сын кæнут сæ хауæн; 2) номдартæ фæкъордтæ кæнут сæ растфыссынадæ æгъдауттæм гæсгæ; 3) фæнысан кæнут орфограммæтæ.

1. Фæдисы алчи йе ‘хсар æвдисы.
2. Хæст дыууæйæн æмбис у: амонд кæй фарс æрлæудзæн, уый бæрæг нæй.
3. Уады фæстæ – уарын, хæсты фæстæ – кæуын.
4. Хæстæй æмæ фæдисæй лидзын – худинаг.
5. Нæртон лæг æхсары бын оффытæ нæ кæны.
6. Искæмæн уæрм чи къахы, уый дзы йæхæдæг хауы.
7. Фæдисы фыццаг – сæрылхаст.
8. Фæдисы раздæр чи ацæуы, уымæн йæ мард хæсгæ вæййы.
9. Ирон адам гæрзты хорз æмæ знаджы бирайæ нæ тарстысты.
10. Нарт чъылдымæхстахуыр нæ уыдысты.
11. Ирон лæг чъылдым не здахы.
12. Хæсты боны сгуыхтæн йæ кад мыггагмæ цæры.
13. Хæсты мард лæгæн йæ зарæг дардыл хъуысы.
14. Адам туг цы хæсты ныккалой, уым фидыдæн æнæ ‘рцæугæ нæй.
15. Тыхфæлварæн мауал ыскæнæм, фæлæ цардфæлварæн ыскæнæм.
16. Æнустæм мастæй æнустæм хæлар цард – хуыздæр.

82 фæлтæрæн. Дзырдуатон диктант.

Авдæн аузын, сывæллоныл узæлын, уымæл кæрдæг, уыгæрд нык-кæнын, ерысы уæлахиз кæнын, емынайы хуызæн, обауы фарсмæ, удæгас адæймаг, доны баудайын, бауынаффæ кæнын, дидинагджын уыгæрдæн, ехсæй нæмын, буары нуæрттæ, астæуккаг уæладзыг, карз нозт, рæбынуæз бахизын, тагъддæр цæуæд, хынджылæг кæнын, къыбар-къыбур кæнын, тигъы онг, уæззау хызын, хырхы къус, уызыны зонд, уырыты хос, цыдæр уынар, де ‘фсин, дзагъырæй кæсын, удæнцой фенын, дзыгъуыр карк, хыссæйæдзаг къухтæ, бæласы къуыдыр, диссæджы æмбисонд, æддаг цæхæрадон, стыр уæлахиз, утæппæт фæллой, хуырджын зæхх, скъæфджыты къорд, æхсæзæм кълас, цæст ыл не ‘ххæссы, адамы ‘хсæн, уыцы агъуыст, исты куы ‘рцæуа, кусджытæ æмæ зæхкусджытæ, ахуырмæ æмхиц, къæвдайы къанауттæ, аргъæутты уæйгуытæ, æрт æ фæрсчы, саджы синтыл амæд, диссæгтæ æмæ æмбисæндтæ, бæрæгбоны лæвæрттæ, хъæуы куырайтæ, æфсæнттæ кæнын, давæтты голджытæ, хуымгæрæтты

бацауын, ныхаестагэнгэ, аенхъялмаа кэсын, куыддаер аербарухс ис, фыц-цаджы хуызэен, аеввонгхор, аеввахсдаер балаууын, бараей йае ныуураедта, уым аей нал ныййафта, хъяукага куыстытга, чингуытгай скъуыддзэгтга, дæрдджын дарæс, рæстдзæвин цуанон, зæхмæ аерхызтис, æвиппайды ныббырстой, даргъ бæттæн, дзырддаг хабар, кафджыты зæнгæйттга.

83 фæлтæрсен. Ацы домæнтæн дзуапп дæттæг номдартæ ныффиссут æмæ сын бамбарын кæнут сæ тасындзæджы хицæндзинæдтæ.

- 1) Дзырды кæрон дæргъæтин æмхъялæсон;
- 2) дзырды кæрон Й;
- 3) дзырды кæрон хъялæсон;
- 4) дзырды кæрон æмхъялæсон.

84 фæлтæрсен. Сбæрæг кæнут номдарты хауæн.

Цардаей æфсæст, фæткъуыйы варенна, сойæ сæрст, ронаей æлвæст, хи фæллоуæ царын, уыджы уасын, сагоимæ архайын, дзыхъмæ ныккæсын, дыууæ уæрыччы, тæсчъы хæссиага, гаккуччы лæппын, топпы гæрах, Сæнайы хох, уисоимæ лæууын, зæхмæ аерхизын, бæгæныйæн йæ сæртга, хохы цъупмæ схизын, сабийæн бафæдзæхсын.

БИРÆОН НЫМÆЦЫ НОМДАРТЫ РАСТФЫССЫНАД

1. Иууон нымæцы сæ бындурæ тыхджын хъæлæсонтæ **а, о** кæмæн ис æмæ сонорон æмхъæлæсонтæ **р, л, м, н, й, у**-йыл цы номдартæ фæвæййынц, уыдоны бирæон нымæцы формайы:

а) тыхджын хъæлæсонтæ **а, о** ивд æрцæуынц лæмæгъ хъæлæсон **æ**-йæ;
æ) бирæон нымæцы фæсæфтуан **-т** фæдæргъвæтин вæййы (**-тт**);

б) бирæон нымæцы фæсæфтуан **т**-йы размæ æмхъæлæсон **н** ахауы:
хæлар – хæларттæ, бырон – бырæттæ, æмбал – æмбæлттæ, бæлон – бæлæттæ, хъæдгом – хъæдгæмттæ, хабар – хабæрттæ.

2. Номдартæ иууон нымæцы æмхъæлæсонты къорд кæнæ дæргъвæтин æмхъæлæсонтыл куы фæвæййынц, уæд бирæон нымæцы формайы уидагæй фæсæфтуан **т**-йы 'хсæн фæзыны лæмæгъ хъæлæсон **ы**:
къуыртт – къуырттæ, джипп – джиппæ, улæфт – улæфтæ, фарст – фæрстæ, бæрз – бæрзæ. Фæлæ: кæрдтæ, мæргътæ, фæхстæ, фæрстæ æ.а.д.

3. Иууон нымæцы **ыг**-ыл цы номдартæ фæвæййынц, уыдоны, бирæон нымæц аразгæйæ, арæх **ы** ахауы æмæ фæсæфтуан **т**-йы размæ фæзыны **уы**:
уайыг – уайгуытæ, мæлдзыг – мæлдзгуытæ, мæсыг – мæсгуытæ.

4. Иууон нымæцы номдар **-æг**-ыл куы фæуа, уымæ **-æг**-ы размæ æмхъæлæсонты къорд нæ, фæлæ иу æмхъæлæсон куы уа, уæд бирæон нымæцы **æ** ахауы, **г** рахизы **дж**-мæ, фæсæфтуан **т**-йы разæй фæзыны лæмæгъ хъæлæсон **ы**:
уазæг – уазджытæ, кусæг – кусджытæ. Фæлæ: фæтæгтæ, зымæгтæ, хуылагтæ.

5. Иууон нымæцы номдары **-æг**-ы размæ дæргъвæтин æмхъæлæсон кæнæ æмхъæлæсонты къорд куы уа, уæд бирæон нымæцы **æ** нæ ахауы, фæлæ **г** рахизы **дж**-мæ, фæсæфтуаны размæ фæзыны лæмæгъ хъæлæсон **ы**:
сынтæг – сынтæджытæ, къæппæг – къæппæджытæ.

85 фæлтæрын. Рафыссут номдартæ хицæн къордтæй, сæ бирæон нымæц куыд арæст цæуы, уымæ гæсгæ.

Рæгъау, аргъау, къай, фæндыр, бæх, æндах, æфсондз, гутон, цырагъ, къабаз, уисой, мыст, фарк, къæрмæг, кæрц, гуыпп, уæрыкк, тæрс, чындз, уаллон, сындз, уæрм, дзæргъ, къæртт, магъз, уæрцц, хахх, зынг, мæкъуыл, стæг, лывзæг, рæстæг, хæстæг, сæтæлæг, уырдыг, фæрдыг, рудзынг, мæсыг, хъæдхой, къухдарæн, æхсæрсæттæг.

**86 фæлтæрæн. Сæвæрут номдартæ бирæон нымæцы; сæ раст-
фыссынад сын бамбарын кæнут, фæнысан кæнут орфограммæтæ.**

Цæуæг, афон, хал, пыхс, стьол, бакаст, гобан, æвзист, æгъдæнцой, æгъ-
нæг, æфцæг, базыг, губакк, дæларм, дудахъхъ, дымæг, дзедырæг, зарæг,
зæхкусæг, идон, иугонд, катый, кафт, кæрдæг, ныхас.

**87 фæлтæрæн. Рафыссут, къæлæттæ гомнæнгæйæ æмæ ном-
дартæ бирæон нымæцы æвæргæйæ. Бамбарын кæнут бирæон нымæцы
арæзт.**

1. Сæрдыгон бон. Хур ныккасти йæ зынг цæстæй дунемæ. (Хох)
ныддардтой сæ (фарс) хуры тæвдмæ. (Цъити) æрттивынц хуры рухсæй.
(Къæдзæх) (цъупп) ныгъуылынц арвы цъæхы.

Уæлæуæз, иу хохы тæккæ цъуппыл, сау (къæйы) æхсæн иунагæй
рæзы иу хæххон дидинаг. Йæ дзæбæх фæлурс цæсгомæй, йæ рæсугъд
хъал (цæстæй) кæсы, фæлгæсы комы дæлæмæ.

Сæрдыгон фæлмæн дымгæ рахъазы хохы (цъуппыл), ракафы
дидинаджы алыварс, (хъæбыс) йæ акæны æмæ та фæаууон ваййы
кæмдæр (дæлбылы).

2. Цæмæн æй уарзын æз мæ фыдыбæстæ? Цæмæн?

Рæсугъд у Ирыстон. Бæрзондæй фæлгæсынц рухс цæстæй æнусы
(цъити). Ныгъуылынц (хохы) (цъупп) кæмдæр арвы цъæхы. Фидарæй
лæууынц фæрсæй-(фарсмæ) рагон (къæдзæх). Сæ астæу арф ацыдысты
(ком). Æрттивынц ранæй-ран (къул) зæлдаг кæрдæгæй, хъæды (къохæй),
зылы сыл фæлмæн фæзылдæй æврагъы уддзæф. Далæ комы нарагæй хъу-
ысы уæлæмæ доны хъæлæба, цыма хъал кæны йæ хъæрæй хæххон (хъæу),
(къулы) дæлбазыр (сидзæрæй) чи бабукъ.

Рæсугъд у Ирыстон... Зæрдæ йæм фехсайы, зæрдæ йæм фæласы йæхи
(Гæдиаты Ц.).

**88 фæлтæрæн. Рафыссут текстæй бирæон нымæцы номдартæ,
адих сæ кæнут морфемæтыл.**

Рæстæг дугъон бæхæй хъауджыдæр нæу: нæ уавæртæм кæсы, нæ
йæ цин æндавы, нæ йæм маст хъары. Æнарынцыйгæйæ тындзы размæ,
æзфæраздæронæй йæ уды быцъынаг тоны. Фæскæрдæгхæссанты ма
бæрзонд æфцгуытыл мит фæлурс, лæзæрд æмпъузæнтау хъуалæттæй

баззад. Ныллаг кæмтты куыдбынмæ хъæды хих бæзджын сыфтæртæй сæхгæдта, куыдуæлаемæ ног сыфтæр райхæлд, кæм та къуыбырдзыдæй райы. Сывæллæтты хъазæн, уæлыгæсты хизæн фæзтæ цъæх-цъæхидæй райынц. Хурвæрсты хъармдæр, мидгомдæр фæлмæндæр адæгты, тæрфыты, хъæдбынты, уæхскаутты, кæвдæсауты алы хуызы халсартæ арæхæй слæгæрстой зæххы бынæй, æмæ уыдонмæ бакæсын: цъозаты губачытæ сæ къæбæлдзыг сæртæй хъазынц, хуырхæг æмæ хуыччыты сæртæ кæрæдзи хынцмæ æртæх цæстытæй хурмæ худынц, скъуда æртæсыфон фæци æмæ йæ къæбилайæ мæстæй мары иннæ зайæгойты, пысыра къуыбырæй фароны хæтæлтыл схæцыд, дзындзалаг уæтæрты фæлмæн лыстантæй йæхи бакодта, æхсæвæрæг æхсырæфсæстæй ныббуц (Айларты И.).

89 фæлтæрæн. Бамбарын кæнут нысангонд орфограммæтæ.

Ныфсытæ æварын, уæрджытыл æрлæууын, уæрыччыты цæрмттæ, удхæрттæ кæнын, уæрдæтты цæлхытæ, сызгъæрин хъусцæджытæ, ахъаззаг хъуыддæгтæ, æрттиваг риуæгънæджытæ, хъыцъыдæттæ нуазын, цыргъ цæвджытæ, хъæуы цæрджытæ, нарæг къахвæндаг, урс фæрдгуытæ, фæззыгон куыстытæ, къада куырæйттæ, кадджын зæрæдтæ.

90 фæлтæрæн. Бирæон нымæцы номдартæн сбæрæг кæнут сæ хауæн; зæгъут, куыд арæзт у бирæон нымæцы формæ. Рафыссут цуон нымæцы номдартæ, сæвæрут сæ бирæон нымæцы. Фæбæрæг кæнут орфограммæтæ æмæ бамбарын кæнут дзырдты растфыссынад.

ЗАМАНТÆ

Мæгуыр рæстæджытæ куыннæ скодта хæсты заман! Тыхст æмæ уырыд бонтæ куыннæ бавзæрстам хæсты фæстæ! Кæрдзын бахæрынмæ куы нæ уыд, дзаума – скæнынмæ. Фæлæ ныффæрæзтам. Алчидæр хуыздæр райсоммæ æнхæлмæ каст. Алкæй дæр уырныдта, фыдбон æмæ фыдлæг бирæ кæй нæ хæссынц. Æмæ нæ хорз замантæ сæхимæ бирæ æнхæлмæ кæсын нæ бауагътой. Ралæууыдысты хурæфсæст бонтæ, фæлæ уæддæр ивгъуыдæй нæ фæхицæн стæм. Уый нæ зæрдæйы ставд дамгъæтæй фыстæй баззад, рохгæнæн ын нæй.

Мæ сабидугæй мæ зæрдыл æппæты тынгдæр цы лæууы, уый – кæсаджы арæх. Къæбæр – кадавар, кæсаг – арæх. Цыма нæ æрдз хойрагæй цы фæхулон кодта, уый нын кæсагæй фыста, уый хуызæн. Уалдзыгон фыц-

цаг хъарм бонтэй-иу аёй суанг фæззæгмæ фæахстам, уæддæр къаддæр нæ кодта, стæй йын фæуынаёй дæр нæ тарстыстæм.

Ныр, æндæр замантæ куы ралæууыд, æххормаг цы у, уый æрмæстдæр хистæрты ныхæстæм гæсгæ чи зоны, ахæм фæлтæртæ куы рахъомыл, уæд кæсаг скадавар. Раздæр-иу уæраджы сæртæм доны ныккæнæн кæмæн нæ уыд, уыцы балер кæсаг астæумæ доны дæр зын ссарæн сси. Йæ фесафын æнцондæр куы уыд, уыцы заман аирвæзт, йæ мыггаг сыскъуынынаен æппындæр æфсон куы нæ ис, уæд та йыл мæгуыры бон акодта... (Дзасохты М.)

91 фæлтæрæн. Номдартæ сæвæрут бирæон нымæцы. Бамбарын кæнут сæ растфыссынад.

1) Цæдисон хауæны: лæдзæг, фыссæг, бæттæг, сынтæг, тæфсæг, хонæг, барæг, фæтæг, тыллæг, уалдзæг;

2) гуырынон хауæны: чындз, фæрск, чызг, уæхск, сæныкк, сыбыртт, сынкъ, скъапп, кæрт, уæрм, губакк;

3) иртæстон хауæны: ком, бар, цупал, халон, куырой, æмбал, хуыггом, сагой, дæларм, хъæмпыхал;

4) æддагбынатон хауæны: уæйыг, боныг, уидыг, зоныг, нæмыг, чиныг, æлыг, рудзынг, æрфыг, базыг, бындзыг.

92 фæлтæрæн. Текстæй рафыссут, бирæон нымæц аразгæйæ сæ уидæгты ивддзинæдтæ кæмæн æрцауы, ахæм номдартæ æмæ сын скæнут орфографион æвæрст.

Хуызæг: хохы – хæхты; иууон нымæцы номдары уидаджы тыхджын хъæлæсон о бирæон нымæцы аивы лæмæгъ хъæлæсон æ-йæ.

Нартæ бадтысты Ныхасы. Урс хохы сæрæй хъуысти гæрæхтæ, раст цыма Елиайы нæрын æмæ цæлхытæ цыди, уыйау. Нарт дис кодтой – чи уыдзæн, схизæн кæдæм нæй, уыцы къæдзæхтыл, чи йæ бабæрæг кæндзæн. Араст æм ис Гасойты мæнгард Хъасболат. Изæрæй федта иу лæгæты рухс, иу лæг дзы нард физонаг кодта. «Хуыцау дын бирæ раттæд!» – загъта Хъасболат. «Иумæ нын радта Хуыцау», – дзуапп радта Гуыйман æмæ хорз сбуц кодта йæ уазæджы. Бирæ ныхæсты фæстæ Хъасболат загъта, зæгъгæ, бирæ диссæгтæ федтон царды, фæлæ дзы абоны хуызæн диссаг никуыма федтон. Далæ бынаёй хизы сагты рæгъау æмæ сæ астæу – иу стыр хъулон саг. Уый хъуамæ мах æрхæссæм Нартæн. Гуыйман загъта,

ахæм саджы, дам, Æфсатийы фæдзæхстмæ гæсгæ ничи мары, фæлæ дын дæ курдиат дæр куыннæ сæххæст кæнон. Къæдзæхтыл цæуынц бынмæ, æмæ дзы ницы зыны. Æрлæууыдысты сæрсæфæн рындзыл. Хъасболат дзуры Гуыйманмæ: «Хæц-ма мæ лæдзæгыл æмæ бындæр ни ххиз, акæс». Гуыйман бамбæрста Хъасболаты фыдвæнд, фæлæ мæлæтæй фæтæрсын йæ сæрмæ не 'рхаста æмæ райдыдта бынмæ бырын. Мæнгард, æмгархор Хъасболат сæрсæфæнмæ аппæрста Гуыйманы, йæхæдæг ын йæ сырды мард райста æмæ фæраст сæхимæ. Сырды мард æрхаста Нартмæ, æмæ уым куывд скодтой Хъасболаты кадаен. Гуыйманы марды сау хабар æрхаста йæ куыдз Селæм тугæйдзаг зæнгбæттæнтимæ. Селæм йæхи ныццафта мæнгард Хъасболатыл æмæ йын раргом кодта йæ æууæнкхор, æнаккагдзинад (Хъесаты В.).

93 фæлтæрæн. Сæвæрут дзырдтæ бирæон нымæцы æмæ сæ рафыссут, морфемæтыл дихгæнгæйæ, æртæ къордæй: 1) уидаг æнæивгæйæ кæм базайы; 2) уидаджы ивддзинæдтæ кæм æрцауы; 3) уидаг æмæ фæсæфтуаны æхсæн цугæнæг хъæлæсон кæм фæзыны.

Айк, дзуапп, тæлм, арфæ, цъымара, æвзалы, цæхх, æгъдау, гæрз, цæсгом, хилдасæг, æлдар, арвæрттывд, æмбæрзæн, барæг, байраг, амайæг, кæрдæг, нозт, бырау, гæххæтт, амæст, бæгъатыр, аргъ, донгуырой, нау, æмбæрзæн, дуне, гамхуд, гæртам, зæрдæ, гæппæл, айнæг, дзæгæрæг, дзæнхъа, къанау, амал, нысан, зарæг, æмкъай, зæй, лæппын, мæсыг, игæр, кадаг, арм, хæрис, кæнк, къахæвæрæн, къæлæт, лывзæ, аласа, лыст, ныфс, скъоладзау.

94 фæлтæрæн. Бакасут текст. Ныффыссут изложени.

Челе

Цы 'рцыди, цæмæ ныхъхъуыста афтæ зæрдиагæй уалдзæджы къæсæрыл цардуарзон Тæнæг Сых?

Мæлыны къахыл ныллæууыд Челе. Æрхуыссыд, æрфидар сынтæгмæ домбай кусæг. Афæлдæхт, адаргъ и сау зæххыл фидар тулдз бæлас. Сагъдау аздад æгас Тæнæг Сых. Ныссабыр, йæ улæфт баураедта. Зæрдиагæй æнхъæлмæ кæсы Челейы фæстаг сулæфтмæ хъæлдзæг Тæнæг Сых. Чындзытæ гъæйттæй æфснайынц хæдзæрттæ, кæртытæ; устытæ цæгъдынц дымгæмæ сæ зæронд къабатæ, фæсивæд рæвдз кæнынц белтæ, фиййæгтæ Челейы ингæн къахынмæ. Фæлæ зæрæдтæ, зæрæдтæ! Челейы

æмгæрттæ! Цæмæн, цæмæн цæуы уæрдондæтты къуымтæй сигæцы сусæг сыф-сыф? Додой, додой, зæрæдтæ! Сымах хистытæм дæр рæхджы бачыргъ кæндзысты чидæртæ сæ хъаматы кæрдтæ.

Æнамонд Челе! Æрæмбырд сты сау халæттæ алырдыгæй ингæны былмæ. Фондз уады скодта дæрдтыл Цыллингаты былыстæр цуанон зæронд Биби. Тымбыл кауы алыварс æрæмбырд сты гомгуыбын бациаччытæ æмæ се 'рттиваг цæстытæ не здахынц дæ кулдуарæй.

Йæ, уæу-уæй, Челе! Иу зæрдæриссæг дыл нæ разынд дæ царды изæр. Бирæ фæцардтæ, бирæ фæкуыстай, бирæ бынтæ фæкодтай дæ фæстæгтæн, не ссардтай æрмæст дæхицæн, дæ фæстаджы бонтæн иу æмгар, иу хицон. Æрæвæрдтай дæ иу къах ингæны, схойынц иннæйы дæр размæ, фæстæмæ – ничи хицонæй, æддагонæй. Дæ тыхст улæфтмæ, дæ тыхджын хъæрзынмæ сæ мидбылты худынц, сæ цæстытæ ныкъулынц кæрæдзимæ дæ цыппар чындзы. Уыдис дын æртæ буц чызджы. Хорз мæйттæ нæ агуырдтой сæ чызджы бонты, цыдысты радгай фыццаг сдзурæгмæ. Ныр хусцæстæй лæууынц сæ мæлæг фыды уæлхъус æмæ зæрдиагæй æнхъæлмæ кæсынц йæ цæстыты æрцъындмæ. Гæппæввонг бадынц дæ цыппар фырты дæр. Дæ дзаг хæдзар дын мыды чыргæдау куы бадихтæ кæной, дæ ингæны фæрстæ куыд нæ ратонæй, æнамонд зæронд! (Æрнигон И.)

9 темæ. МИНОГОНТÆ ÆМÆ ФÆРСДЗЫРДТЫ РАСТФЫССЫНАД

1. Барæн бæрцы фæсæфтуан –**дæр** миногонтæ æмæ фæрсдзырдтимæ фыссын хъæуы æмхæстæй: *дарддæр, райдзастдæр, сыгъдæгдæр, ныллæгдæр.*

2. Миногонтæ æмæ фæрсдзырдты уæлахизон бæрц æмæ тыхджын-дæргонд формæ цы дзырдты руаджы арæст цæуынц, уыдон фыссын хъæуы хицæнтæй: *æппæты бæрзонддæр, æппæтæй хуыздæр, цууыл кадджын, æгæр цæхджын, фыр зондджын.*

3. Миногонтæ уидаг дывæр кæныны æмæ фæсæфтуан **-ид**-ы руаджы арæст куы уой, уæд сæ фыссын хъæуы дефисимæ: *урс-урсид, цъæх-цъæхид, сырх-сырхид, сау-сауид.*

95 фæлтæрæн. Ныффысут миногонтæ барæн æмæ уæлахизон бæрцы. Хуызæвдисæг миногонтæй уæлахизон бæрц саразут дыууæ хуызы дæр.

Уымæл, маст, хуымæтæг, сау, фæлмæн, бур, схъæл, хæрзконд, цыбыр, стыр, хорз, фидар, цъæх, æргом, хъæбæр, тыхджын, æнгом, зынаргъ, фæлмæст, æнцон, хъарм, сырх.

96 фæлтæрæн. Рафыссут, къæлæттæ æвæрд миногонтæй уидаг дывæр кæныны руаджы уæлахизон бæрц аразгæйæ.

1) Бирæгъты балау фæйнæрдæм мигътæ, (сау) мигътæ, згъорынц дзыгуырæй (Нигер). 2) (Арф) фурдмæ – ныр уымæн йæ арæст, (арф) денджыз – ныр уымæн йæ фысым (Нигер). 3) Тугæй (сырх) йæ уадултæ адардтой, Цæстыгæ, стъалытау, калдтой цæхæртæ... (Хетæгкаты Къ.) 4) Хæхты цъуппытæ (урсæй) кæсынц быдыртæм (Епхиты Т.).

97 фæлтæрæн. Рафыссут, къæлæттæ гом кæнгæйæ.

1) Хъазыбеджы хох у Ирыстоны хæхты бæрзонд(дæр). 2) Аслæмбег бæрзонд(дæр) нæ уыд æмæ ныллæг(дæр), иу ныхасæй, рæстæмбис лæппу. 3) Фæткъуытæй иу уыд зынгæ сырх-(дæр). 4) Дардцæст лæппу дурæй

акаст та ныр(дәр). 5) Дыккаг æфсымæр(дәр) фехста стыр(дәр) зиллак-кыл йæ тæбæгъ. 6) Фехста ноджы(дәр) стыр(дәр) тæпаеныл йæ тæбæгъ кæстæр æфсымæр(дәр).

98 фæлтæрæн. Дзырдуатон диктант.

Иууыл бæрзонддæр, фыр зыд, æгæр карз, сæнт сырх, урс-урсид, фыд налат, ирддæр, ноджы сатæгдæр, тынг змæст, æппæты уарзондæр, бынтон зæронд, бур-бурид дидинаг, фыдхуыз адæймаг, æппæты рагондæр, тынг мæйдар, фыдзонд лæппу, сатæг сау, фыд рæсугъд, æгæр тæнæг, хæрз чысыл, тæккæ арфдæр, сæнт урс, сырх-сырхид, тæккæ рагондæр, хæд фæстæ, хæрз чысыл, фыддзырд, тынг туаг, ноджы адджындæр, сау талынг, æппæты аивдæр, ноджы хъæлдзæгдæр.

99 фæлтæрæн. Саразут дзырдтимæ дзырdbæстытæ, барæн æмæ уæлахизон бæрцы миногонтæ æмæ фæрсдзырдтæй пайда кæнгæйæ.

Зæрдæ, дыргътæ, хох, хæстæг, цъупп, куыст, зонын, змæлын, фæзилæн, къахдзæф, изæр, фæззæг, мæймæбулкъ, халон, нæзы, бæрæгбон, сыхаг, хæдзар, цай, æхсæрдзæн, æрфыг, архайын, къæвда, фембæлын, уарзын, домын.

100 фæлтæрæн. Байгом кæнут къæлæттæ, ныффыссут дзырдтæ дыууæ къордæй: 1) æмхæстæй фысгæ, 2) хицæнтæй фысгæ.

(Фыр) буц, (сæнт) сырх, сау (сауид), зонджын (дæр), (сау) мæр, (сау) рæсугъд, (фыд) зонд, (сау) цæст, (хæд) тулгæ, (тæккæ) бæрзонддæр, (хæрз) бон, (хæрз) æгъдау, (хæрз) чысыл, ноджы сабыр (дæр), тæккæ ирд (дæр), (фыд) уынд, (æгæр) хъæрæй, (фыд) дзых, (фыд) уæздан, (иттæг) бæстон.

101 фæлтæрæн. Аивадон уацмысы текстæй рафыссут, орфограммæтæ кæм ис, ахæм дзырдтæ æртæ къордæй: 1) æмхæстæй фысгæ, 2) хицæнæй фысгæ, 3) дефисимæ фысгæ.

102 фæлтæрæн. Гæнæн кæмæн ис, уыцы дзырдтæ сæвæрут барæн æмæ уæлахизон бæрцы.

Хъæздыг, уаринаг, дойны, хъæуккаг, тар, хæстæг, кæрдæгхуыз, рæсуг, тæнæг, хъуыдыйаг, ивддзаг, цырд, цыргъзонд, цытитджын, фæсмын, хорз,

куырттатаг, чындздзон, цæхджын, цъæхснаг, скъуыд, арф, уираг, сындзджын, зæххон, уæле, ныллæг, æнæсыбыртт, донджын, тагъд, æппæрццаг, арфæйаг, морæ, рагон, æрвхуыз.

***103 фæлтæраен. Рафыссут дзырдбæстытæ, рæдыдтытæ раст кæнгæйæ. Сбæрæг кæнут, кæцы орфограммæтæ сты 1) дзырды уи-
даджы, 2) разæфтуаны, 3) фæсæфтуаны, 4) вазыгджын дзырдты.***

Зынджы 'стъæлфæнтæ, нæртон уæйыгтæ, радзырдæй скъуыццаг, хъарм фыдæджын, кæттæры хабæрдтæ, уæллагкомаг ныхасы здæхт, Сыбираг уазал, ызмæст дон, зæрдыл æллæууын, ыхсынаенты зети, сабыргай бахъызын, де рхъуыды, адæймагыл ыууæндын, ызмисджын зæхх, гæххæттмæ æркæсын, куæккаг æссад, Ручы æвцæг, æнæахуыр уазæг, æнæаххос адæймаг, сæнтсырх дидинаг, сау æрфыг лæппу, цæххджын хойраг, астæуыггаг скъола, нысан сывæрын.

Нымæцонтæ сæ арæзтмæ гæсгæ сты: хуымæтæг (иу бындурæй арæзт: *иу, дыууæ, дæс, дыууын, сæдæ*), вазыгджын (цалдæр бындурæй арæзт: *фынддæс, æвддæс, æстдæс*), амад (хицæн дзырдтæй арæзт: *дыууын дыууæ, сæдæ æвдай фондз, дæс æмæ æртиссæдз*).

Вазыгджын нымæцонтæ арæзт сты нымæцонтæ «дæс», «сæдæ» æмæ «ссæдз»-ы руаджы æмæ сæ фыссын хъæуы æмхæстæй: *дыууадæс, цыппарсæдæ, æртæфондзыссæдзы*.

Амад нымæцонтæ аразæг дзырдтæ фыссын хъæуы хицæнтæй: *дыууæ мины иу, сæдæ æвддæсæм, дæс æмæ фондзыссæдзы, дыууæ цыппæрæм хайы*.

Нымæцонтæ «дыууæ», «æртæ», «цыппар» вазыгджын дзырдты хай куы вæййынц, уæд арæх сæ формæ айвынц æмæ сæ фыссын хъæуы «ды-», «æрты-», «цыппæр-»: *дысион, æртывæрæй, цыппæрвæдæй*.

Нымæцон «иу» æндæр нымæцонимæ æбæлвырд нымæц куы февдисы, уæд сæ фыссын хъæуы дефисæй хицæнгæнгæйæ: *иу-фондз, иу-дыууæ*. Дефисимæ фысгæ сты æндæр нымæцонты къæйттæ дæр, æбæлвырд нымæц куы æвдисой, уæд: *цыппар-фондз, дыууæ-æртæ*.

104 фæлтæрæн. Ныффыссут дзырдтæй нымæцонтæ, адих сæ кæнут къордтыл сæ арæзтмæ гæсгæ, бамбарын сын кæнут сæ раст-фыссынад.

1. Дæсгай нымадæй: 125; 37; 19; 53; 2002; 53079; 15; 56-æм, 11-гай, 27; 13; 497; 1,5; 25,008; 456; 15,08.

2. Ссæдзгæйттæй нымадæй: 20; 27; 31; 45; 57; 96; 104; 217; 382.

105 фæлтæрæн. Бакасут текст. Рафыссут нымæцтæ, ныффыс-сут сæ дзырдтæй, сбæрæг кæнут орфограммæтæ.

Ацы азы январы-сентябры исбонады æппæт хуызты кусæндæттæ экономикайы æмæ социалон къабазы рæзтæн бындурон капиталыл бахардз кодтой, архайæг æргътæй нымайгæйæ, 13935,5 милуан сомы инвестицитæ, ома, фароны уыцы рæстæгимæ абаргæйæ, абаргæ æргътæй

нымайгэйæ, уый у 60,2%. Ацы азы январы-сентябры æппæт кусæндæттæ архайды хуыз «Арæзтад»-мæ гæсгæ кæй сæххæст кодтой, уыцы куыстыты бæрц рауад 12917,8 милуан сомы, ома, фароны уыцы рæстæгимæ абаргæйæ, 38,1% къаддæр. Ацы азы фараст мæймæ æххæстæй арæзт 2214 фатеры иумæйаг фæзуат у 181,8 мин квадратон метры (цæхæрадæттæ дарынаен зæххы хæйттыл арæзт цæрæн хæдзæрттæ нымайгæйæ). Æппæт арæзт цæрæнуæттæй хицæн адæймæгты арæзт цæрæнуæтты хай рауад 20,3% (иумæйаг фæзуатæй 36929 квадратон метры, цæхæрадæттæ дарынаен зæххы хæйттыл арæзт цæрæн хæдзæрттæ нымайгæйæ). 2019 азы январы-сентябры кусын райдыдтой, 2 мин бынаты кæм ис, фысты ахæм скъæттæ, уыцыуу рæстæг 4 мин тоннайы кæм бацæудзæн, ахæм хор-æфснайæндон, 8,3 мин квадратон метры базарадон фæзтæ, 50-бынатов фысымуат, 190 бадæн бынаты кæм ис, ахæм æхсæнадон хæрæндон, 817 квадратон метры кæй иумæйаг фæзуат у, ахæм базарадон-офисон центртæ, 7636 квадратон метры кæй иумæйаг фæзуат у, рацарæзты фæстæ скуыста ахæм базарадонирхæфсæн центр. Уымæй уæлдай, арæзт æрцыдысты рæвдауæндæттæ Горæтгæрон районы – 240-бынатов; Дзæуджыхъæуы – 500-бынатов; Мæздæджы – 230-бынатов; уымæ æртæ азæй кæстæр сывæллæттæн – 310-бынатов; иумæйагахуырадон кусæндæттæ Дзæуджыхъæуы – ахуырдауты 500 бынатимæ; амбулаторон-поликлиникон кусæндæттæ Мæздæджы районы – радмæ 85 бацыдæн æмæ Горæтгæрон районы – радмæ 150 бацыдæн. Бастдзинады 259 километры радиорелейон хызтæ, чыраг бастдзинадæн 11 антенномачтон ифтонггарзы, бастдзинады 24,1 километры фæскъау-оптикон хызтæ, хъæуты 14,9 километры газы хызæгтæ скуыстой. Уымæй уæлдай, арæзт æрцыдысты хæдтулгæтæн техникон лæггадкæнынады 1 станцæ, фæндаггон лæггадкæнынады 1 комплекс, хæдтулгæты 25 бынатимæ 2 гаражы, стæй, 0,1 мин квадратон метры кæй иумæйаг фæзуат у, ахæм иумæйаг-товарон скълæдтæ. Ацы азы январы-сентябры республикæйы æппæт кусæндæттæ æмæ куыстуæтты куджыты нымæц рауад 117,9 мин адæймаджы, ома, фароны уыцы рæстæгимæ абаргæйæ, 0,1% фылдæр. РЦИ-Аланийы Адæмæн куыстдæттæг комитеты бæрæггæнаентæм гæсгæ, ацы азы сентябры кæрон номхыгъдтæм хаст, куыстагурджыты иумæйаг нымæц рауад 6,2 мин адæймаджы. 6 мин адæймагмæ (ома, фаронимæ абаргæйæ, 14,4% къаддæр). (газет «Рæстдзинад»-æй)

106 фæлтæрæн. Ныффыссут уæ биографи, нымæцонтæй пайда кæнгæйæ. Нымæцонты фæнысан кæнут орфограммæтæ.

107 фæлтæрæн Сраст кæнут рæдыдтытæ, бамбарын кæнут нымæцонты растфыссынад.

Иу фондз азы, цыппарвадыгæй згъорын, иу дыууæ газеты, дыууæ æхстон топп, мин фараст сæдæ æртынаем аз, дыууындыууæ адаймаджы, æртынцыппæрæм микрорайон, иу чысыл абадын, æртын дæс барæджы, дыууæ æртæ километры, дæс æмæ цыппар ссæдз мины, авдæмæдыуиссæдз сыфы, астмин сомы, фондзæмæссæдз уæладзыджы, иу-цавæрдæр хабар, иубоны куыст.

108 фæлтæрæн. Сбæрæг кæнут нымæцонты морфемон сконд.

Фæндзай, иуæндæс, цыппæргай, дыууадæс, æртындæс, фынддæсæм, цыппæрæймаг, æртæсæдæйы, авд мины, дыууæфондзыссæдзы, æвддæс æмæ дыууиссæдзы, нудæс.

109 фæлтæрæн. Æрхæссут ацы домæнтæн дзуандæттæг æртыгай дæнцæгтæ нымæцонтæн.

- 1) Вазыгджын, фыццаг бындуры формæ ивд æрцыдис;
- 2) вазыгджын, бындурты 'хсæн ис иугæнæг хъæлæсон;
- 3) амад, фыццаг дзырд – хуымæтæг, дыккаг – вазыгджын;
- 4) амад, йæ хæйттæ – вазыгджын дзырдтæ;
- 5) амад, йæ хæйттæ – хуымæтæг æмæ вазыгджын дзырдтæ.

Цæсгомон номивджытæн ис дыууæ формæйы: æххæст æмæ цыбыр. Æххæст хуызы номивджытæй уæлдай, цыбыр номивджытæн нæй номон æмæ хуызæнон хауæнты формæтæ. Зæгъæм:

Н. æз	-
Г. мæн	мæ
Д. мæнæн	мын
И. мæнæй	мæ
А. мæнмæ	мæм
Æ.-б. мæныл	мыл
Ц. мæнимæ	мемæ
Х. мæнау	-

Номивæг уый цыбыр формæйы æмхæлæсоныл фæугæ дзырды фæстæ куы фæлæууы, уæд йæ райдианы **й** фыссын нæ хъæуы (*фарстон æй, радтон ын, скодтон ыл, дзырдтон æм*), фæлæ хъæлæсон кæнæ **й**-ыл фæугæ дзырдты фæстæ номивæджы райдианы фыссын хъæуы **й** (*фарста йæ, радта йын, дзырдта йæм, скодта йыл*).

3-аг цæсгомы бирæон нымæцы номивæг уыдон-ы цыбыр хуызы хауæнты формæты райдианы хатгай фæдзурынц **ц**, фæлæ фыссын хъæуы *с: сæ [цæ], сын [цын], сыл [цыл] æ.а.д.*

Иннæ номивджыты хуызæн, амонæн номивæг *ацы*-йы цыбыр хуыз а дæр фыссын хъæуы хицæнæй: *а чызг, а хæдзар, а дзаума*. Фæлæ номивæг *а* æндæр дзырдимæ фæрсдзырд куы араза, уæд сæ фыссын хъæуы æмхæстæй: *аизæр, абон, асæрды*.

110 фæлтæраен. Атасындзæг кæнут 2-аг æмæ 3-аг цæсгомы номивджытæ цуон æмæ бирæон нымæцы æххæст æмæ цыбыр хуызы.

111 фæлтæраен. Текстæй рафыссут, сæ дзурынад æмæ растфыссынад кæмæн хицæн кæныныц, ахæм дзырдтæ, скæнут сын транскрипци.

Хуызæг: *рæгътыл [рæхтыл], мыггагон [мыккагон].*

Уæлладжыры дæр æмæ Туалты дæр цæрæн бынæттæн сæ зынгæ хай сты мыггагон хъæутæ æмæ хæссынц сæ мыггаджы ном. Боциты хъæу, Хъесаты хъæу, Таугазты хъæу, Гуыбаты хъæу...

Иуæй-иу мыггагтæ цæрынц цалдæргай хъæуты æмæ хæссынц кæнæ æвæрд ном, кæнæ фыды ном, кæннод та бынаты ном.

Зруджы Козатæ цардысты фондз хъæуы – Къуыппы хъæу (бынаты ном), Дзебитæ, Нинотæ, Потæ æмæ Тохтитæ та сæ фыдæлты (Дзеби, Нино, Тохти æмæ Пойы) нæмттæ.

Захъайы Калотæ цардысты цыппар хъæуы æмæ хастой æвæрд нæмттæ: Зригæттæ, Хусмæсыг, Байы ком æмæ Суарх.

Алыхуызон мыггагтæй фæйна кæнæ цалдæргай хæдзæрттæ кæм цард æмæ цæры, уыцы хъæутæн ис иумæйаг нæмттæ: Зынцъар, Уынал, Мызур, Нузал, Зæрæмæг, Тиб.

Хъæутæ æвæрд уыдысты, хуымзæххæн æмæ хосгæрстæн чи нæ бæззы, ахæм магуыр зæххытыл, дон æмæ зæйæ æдас рæтты. Рæгътыл, къæдзæхтыл, къуылдымтыл кæнæ къæдзæхты рæбынты.

Хæдзæрттæ арæзтой хъæд, дур æмæ сыджытæй. Систæ амадтой бынæттон æрмæгæй, доны былтыл æмбырд æмæ къæдзæхтæй раппæрст дуртæй. Сæ фылдæр хай сты дыууæуæладзыгон. Бынæй скъæттæ, хæдзæрттæн сæ сæртæ – æрлæууæн бынæттæ кæртыты бæсты. Бирæ скъæттæн рудзгуытæ нæ уыд, æрмæст гом дуарæй цы рухс бакæла, уымæй уæлдай рухс ничердыгæй цыд. Цæрæн хæдзæрттæй дæр бирæтæм рухс цыд æрмæст ердойæ, уый уымæн, æмæ хæдзары алыварс æхгæд у сыхаг хæдзæртты систæй. (Хозиты Ф.)

***112 фæлтæрæн. Рафыссут, къæлæттæ гом кæнгæйæ æмæ номив-
джытæ хъæугæ хуыз æмæ хауæны æвæргæйæ.***

Гъе магуыр куырм Бибо! Гъе магуыр зæронд лæг!

(Ды) бон (ды) баталынг, (ды) 'хсæв (ды) бамыр ис:

Нал уыныс арвы цъæх, нал уыныс зæххы сау!

Баци (ды) сау талынг (мах) рæсугъд урс дуне.

(Ды) зæронд стджытæн асасти (уыдон) хъару,

Кусынаен куы нал дæ, хæрынаен инн' ахæм.

(Ды) хъæздыгдзинад у (ды) талынг уаты къуым;

Гал (ды) нæй, бæх (ды) нæй!.. Гъе магуыр зæронд лæг,

(Ды) цард куы нал цæуы адамы зæрдæмæ!

Гъе хъæздыг куырм Бибо! Гъе тыхджын зæронд лæг!

Радта (ды) Уастырджи сау хысын хуыйы сәр,
 Радта (ды) зәрдәргәвд, радта (ды) дзырдамонд.
 Фыдәлтты кадджытә (уыдон) 'ппәт дәр куы зоныс,
 (Уыдон) 'ппәт дәр куы цәгъдыс сау хысын фәндырәй,
 (Мах) дзәбәх фәсивәд (ды) 'алыварс куы ләууынц,
 (Ды) 'алыварс куы ләууынц, кадәгмә куы хъусынц,
 Кадәгмә куы хъусынц, (уыдон) цәссыг куы калынц,
 (Уыдон) цәссыг куы сәрфынц стыр тымбылкъухәй.
 Гъе хәлдзәг куырм Бибо! Гъе тыхджын зәронд ләг!

(Къубалты А.)

113 фәлтәрен. Текстәй рафиссут, номон ныхасы хәйтты растфыссынадимә баст орфограммәтә цы дзырдты ис, уыдон; орфограммәтә фәнысан кәнут.

Хуызәг: әрәгвәззәдҗы.

Иу әрәгвәззәдҗы та цуаны ацыд Сырхыты хохмә, изәрәй стыр сычы-цәу амардта, кәэдзәхрәбынмә йә баласта, арт скодта, бәрз уәхстытыл нард физонджытә ныссагъта. Арт фәйлауәнтә кәны. Физонджытә фыцынц. Мәйрухс арвы астау сызгәринау әрттивы. Стыр гоби кәэдзәхтә къуырмайә бадынц, цыма истәмә ныхъхъус сты, сыбыртт нә кәнынц. Искәдәй-искәдмә хохы рындзәй уыджы уасын ком арыдта. Уалынмә физонджытә сцәттә сты, фынгән йә разы къәй әрәвәрдта, Әфсатимә скуывта:

- Табу дәхицән, Әфсати! Хъәздыгән дәр дәттыс, мәгуыры дәр әфсадыс. Ратт дә фосәй әнәвгъау! (Гәдиаты С.)

114 фәлтәрен. Равзарут раст вариант, бамбарын әй кәнут.

Неппәт / не 'ппәт дәр ам стәм; сегас / се 'гас дзы нә бацыдысты; абоны / а боны цард; аизәрмә / а изәрмә баныхас кодтой; а уал / ауал азы фәллоу; уый әм / уый йәм фәзылд; а ләг / аләг дәр ам ис; хиуарзон / хи уарзон адәймаг; базыдтой цә / сә; уыдон йә / әй фәдтой; әрзылди цыл / сыл; хи 'ппәлой / хиппәлой ләппу; раздәрәй / раздәр әй фәдтон; никәимә / никәйимә фидауы.

115 фæлтæрæн. Бакæсут хъуыдыйæдтæ. Цæмæй хицæн кæны сæ мидис?

- 1) А уалдзæг къæвдаджын уыд. – Ауалдзæг къæвдаджын бонтæ уыд.
2) Ардæм мæ Сослан æрбахуыдта. – Ардæм мæн Сослан æрбахуыдта.
3) Зæринайыл уый зæрдæ фæхудти? – Зæринайыл йæ зæрдæ фæхудти?
4) Фысым сæм хорз цæстæй ракаст. – Фысым уыдонмæ хорз цæстæй ракаст. 6) А зымæг цымæ куыд уыдзæн? – Азымæг цымæ куыд уыдзæн?

116 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, къæлæтты лæвæрд номивджытæн сæ цыбыр форматæй пайдагæнгæйæ.

Знон Джызæлæй æрыздæхтæн (мæн) хъанхæстæг зæрæдтæй. Диссаджы цинтæ (мæныл) фæкодтой, куы (уыдонмæ) бацыдтæн, уæд: цæмæй-ма (мæн) сбук кодтаиккой, уый нал зыдтой. Зæронд Смайлы, (мæн) хъанфыд, кæмдæр уæрыкк самал кодта æмæ (уый) (мæн) номыл æрбаргæвста. Зæронд Доййон уæлибæхтæ сфыхта, къæбицы (уымæ) рагæй æфснайд чи уыди, уыцы арахъхы авг райста æмæ куывд скодта, дыууæ-æртæ сыхаджы æрбахуыдта. Фынг куы срæвдз, уæд уазджытæ куыдхистæрæй рабадтысты къонайы нæлгоймæгты фарсы 'рдыгæй. Хистæрæн æрбадти Смайлы йæхæдаг, (уый) худ систа. Уазджытæ дæр (уыдон) худтæ систой. Смайлыиан (уый) иу къухы уæлибæх æмæ физонæг, иннæйы – арахъхы агуывзæ, афтæмæй сыстад (уый) бынатæй æмæ кувын райдыдта. (Хъаныхуаты И.)

117 фæлтæрæн. Рафыссут текстæй номивджытæ, сбæлвырд сын кæнут сæ хуыз, нымæц, цæсгом, хауæн. Орфограммæтæ фæнысан кæнут.

Мæ Иры зæхх, æлгъыстæй
Дæу нардуат хай фæцис...
Уæд иу райсом мæ тыхстæй
Ныхъхъæр кодтон фæдис:
«Ирон фысджытæ! Абон
Ыстыр æмбырд уыдзæн,
Нæ бæстæйы сæраппонд
Ныхас зæгъын хъæудзæн.
Куы рацæуат дзыгуырæй,
Куы разынат уæндон,

Уæд нал цæудзæн магуырæй
Ирыстоныл йæ бон,
Уæд сыстдзæни æгасæй
Йæ ингæнæй Къоста...»
Нæртон вæййæм æдасæй
Ау, чи уыдзæн фæстаг?

Куыд нæ бахауон дисы?
- Æмбырд куы нæ у хæст! –
Фæндзай лæгæй фæдисы
Æртæ æрцыд æрмæст.
Сæ уаг æмæ сæ мастæй
Мæ зæрдæйы – æрхыс...
Дыккаг хатт та æвастæй
Ныхъхъæр кодтон фæдис:
«Ирон фысджытæ, азæр
Чысыл æмбырд уыдзæн.
Нæ хуыздæрыл уæ азар
Уым бандзарын хъæудзæн
Нæххæррæтт кодтой!..Гъæйттæй
Æз-лæгдæрæй тырнынц.
Æрвадæлтæ дыгæйттæй
Æд хъонагътæ тындзынц. (Джыккайты Ш.)

118 фæлтæрæн. Ссарут раст дзуæппытæ. Бамбарын кæнут уæ хъуыды.

1. Кæцы дзырды ис рæдыд?	
уæхсджытæ	хæсджытæ
уæрджытæ	фысджытæ

2. Кæцы дзырды ис рæдыд?	
цæсгом	рæхджы
сгарын	цæхкæр

3. Кæцы дзырды ис рæдыд?	
сгæллад	скæсын
сгуйхт	кæскон

4. «*Ны...азæлыдис*» - бирæстæлфыджы бæсты фыссын хъæуы:

ЦЦ	ЙЙ
Ц	ЙЙ

5. «*Æмбæлæ...аг*» - бирæстæлфыджы бæсты фыссын хъæуы:

Г	К
ГГ	КК

6. «*Скъуы...аг*» - бирæстæлфыджы бæсты фыссын хъæуы:

ЦЦ	ДДЗ
Ц	ДЗДЗ

7. «*Хъæу...аг*» - бирæстæлфыджы бæсты фыссын хъæуы:

КК	ГГ
К	Г

8. «*Хæр...ын*» - бирæстæлфыджы бæсты фыссын хъæуы:

ДЖДЖ	ДЖ
ДДЖ	ЧЧ

9. «*Хъæ...ых*» - бирæстæлфыджы бæсты фыссын хъæуы:

ДТ	ДД
ТТ	Д

10. «*Æмхæ...æ*» - бирæстæлфыджы бæсты фыссын хъæуы:

ДЗДЗ	ЦДЗ
ЦЦ	Ц

11. Кæцы дзырды ис рæдыд?

адæмышатт	ныййарæг
дзырдтаг	къаннаг

12. Кæцы дзырды ис рæдыд?

бæллицæг	бынæттон
бæлгæйæ	тæссаг

13. Кæцы дзырд фыст у ахæм фæткмæ гæсгæ: «Разæфтуан *ны*-йы фæстæ дывæр кæны уидаджы фыццаг æмхæлæсон хæлæсоны размæ»?

ныллæг	ныккæнд
ныззылын	ныййафын

14. Кæцы дзырд фыст у ахæм фæткмæ гæсгæ: «Уидаджы фæстаг æмхъæлæсон хатгай фæдывар ваййы фæсæфтуантæ –аг, -он, -ад-ы размæ»?

ныллæг	уаййаг
набæззон	хæссаг

15. Кæцы дзырд фыст у ахæм фæткмæ гæсгæ: «Уидаджы фæстаг æмхъæлæсон хатгай фæдывар ваййы фæсæфтуантæ –аг, -он, -ад-ы размæ»?

хъæуккаг	зæххон
хæххон	бæрнон

16. Кæцы дзырд фыст у ахæм фæткмæ гæсгæ: «Уидаджы фæстаг æмхъæлæсон хатгай фæдывар ваййы фæсæфтуантæ –аг, -он, -ад-ы размæ»?

знаггад	фæззыгон
æхсæнад	скъуыддзаг

17. Кæцы дзырд фыст у ахæм фæткмæ гæсгæ: «Дæргъæтин æмхъæлæсоныл фæугæ дзырдмæ æмхъæлæсонæй райдайгæ дзырды хай æфтыд куы æрцауы, уæд дæргъæтин æмхъæлæсонтæй иу ахауы»?

хъазтмæ	цæхджын
кæртмæ	зæххон

18. Кæцы дзырд фыст у ахæм фæткмæ гæсгæ: «Дæргъæтин æмхъæлæсоныл фæугæ дзырдмæ æмхъæлæсонæй райдайгæ дзырды хай æфтыд куы æрцауы, уæд дæргъæтин æмхъæлæсонтæй иу ахауы»?

зæхкусæг	æдзæхх
цæххæргом	хæххон

19. Кæцы дзырд фыст у ахæм фæткмæ гæсгæ: «Дæргъæтин æмхъæлæсоныл фæугæ дзырдмæ æмхъæлæсонæй райдайгæ дзырды хай æфтыд куы æрцауы, уæд дæргъæтин æмхъæлæсонтæй иу ахауы»?

хуымзæхх	сæпп-сæпп
гæпгæнæг	бæззы

20. Кæцы дзырды ис рæдыд?

æвснайын	цырыхъхытæ
бæхджын	хъуыддаг

1. Мивдисæгæн ис нырыккон, суинаг æмæ ивгъуыд афонты бындуртæ. Нырыккон афоны бындур рахицæнгæнæн ис, æбæлвырд формæйæ фæсæфтуан **-ын** аппаратæйæ: зон-ын, кæс-ын, æмбар-ын. Ивгъуыд афоны бындур арæзт цæуы, мивдисæджы уидагмæ фæсæфтуантæ **-д, -т, -ст, -ыд, -ад** бафтаугæйæ: калын – калд, кæсын – каст, кæрдын – карст æ.а.д. Суинаг афоны бындур арæзт цæуы, мивдисæджы уидагмæ фæсæфтуантæ **-дзы(н), -дзæн** æфтаугæйæ: кал-дзын-(æн), кал-дзы-(стæм), кал-дзæн-(ис) æ.а.д.

2. Нырыккон афоны бындурæ фæстаг æмхæлæсонтæ **й, м, н**, ивгъуыд афоны бындур аразгæйæ, арæх ахауынц: зон-ын – зыдтон, най-ын – надтон, уром-ын – урæдтон. Арæх аивы бындурæ хæлæсон дæр (æфсадын – æфсæст, лидзын – лыгъд, кæрдын – карст, цæуын – цыд æ.а.д. (кæс «Хæлæсонты ивынад»)).

3. Æргомон здæхæны ивгъуыд афоны цæугæ æмæ æдзæугæ мивдисджытæн ис алыхуызон кæрæттæ: а) цæугæ мивдисджыты кæрæттæ: **-тон -тай, -та, -там, -тат, -той**; æ) æдзæугæ мивдисджыты кæрæттæ: **-тæн, -тæ, -и (ис), -ыстæм, -ыстут, -ысты**.

4. Ивгъуыд афоны бындур фæсæфтуан **-д**-йы руаджы цы мивдисджытæ аразынц, уыдонмæ ивгъуыд афоны кæрон æфтыд куы æрцæуы, уæд фæхъуысы дæргъвæтин **д** (кæнæ **т**). Ахæм дзырдтæ фыссын хъæуы морфологион принципмæ гæсгæ: хор-д-тон, ныма-д-таин.

5. Мивдисджыты ивгъуыд афоны бындур **-вд** кæнæ **-гъд**-йыл куы фæвæййы, уæд цæсгомон кæрæттæ разæй **д** ахауы: ивд – ивтон, сыгъд – сыгътон.

6. Мивдисджыты ивгъуыд афоны бындур фæсæфтуантæ **-т** кæнæ **-ст**-йы руаджы арæзт куы уа, уæд цæсгомон формæты фыссын хъæуы иу **т**: фыстон, марзтон, куыстон.

119 фæлтæраен. Ныффыссут мивдисджытæ нырыккон æмæ ивгъуыд афонты. Ивгъуыд афоны бындурты фæнысан кæнут фæсæфтуантæ. Бахахх кæнут уидæгты кæрæдзи ивæг хæлæсонты бын.

Симын, комын, скъæфын, дзурын, æвзарын, фæллайын, æлвынын, судзын, домын, зæгъын, бадын, уынын, кафын, фæливын, нымудзын, змæлын, сурын.

120 фæлтæрæн. Хицæнтæй рафыссут цæугæ æмæ æдзæугæ мивдисджытæ. Зæгъут, қуыд хицæн кæны сæ ифтындзæг.

Сгуыхын, ныхасын, кæлын, здахын, ихсийын, кæрдын, сафын, згъалын, калын, здæхын, арæхсын, тыхсын, сæфын, тухын, улæфын, æууæрдын, марын, æвдисын, æвзарын, қусын, хуыссын, ныхасын, æвзæрын, барын, æвæрын, сæлын, сæттын, арауын, кафын, цæуын, мæлын, ахорын.

121 фæлтæрæн. Аифтындзæг кæнут мивдисджытæ нырыккон æмæ ивгъуыд афонты.

Бæттын, мæрзын, уынын, уидзын, ссивын, æхсын.

122. фæлтæрæн. Рафыссут, мивдисджытæ ивгъуыд афоны хъæугæ цæсгомон формæйы æвæргæйæ. Сæххæст кæнут грамматикон хæс.

Къардиуы хуымты тыллæг ацы фæззæг бынтон тугыл (аскъуыйын). Дыгай – æртыгай æфсиртимæ нартхорыхъæд æрхджын назы талатау ар-выл (сæмбæлын).

Фæхъæухуыз¹ и Къардиу. Уынгты хъамылгæрдæг¹ (æрсæттын)³, гæзæмæ (фæихсийын), Нарвæды кæрæтты дугъысыфтимæ¹ лæдæирттæг (фæхæцын). Цæхæрадæтты¹ ныхмæ фылдæр – æнгом каубыд. Сæ рæбынты æддæг-мидæгæй¹ (фæхæцын) дыргъы æмæ нердæийы талатæ. Зæхбын¹ ныккæнд дзы кауын къулæй айвын кæмæн нæма (бантысын), уый дæр тыллæджы цинæй равзаргæ æхсæр уисæй стыр къутутæ (сбийын) æмæ сæ арæх гæдыйдымæгæй¹ (æрæмбæрзын).

Мамысойнагтæ³ Къардиуы хъæуæн (æрцахсын)² йе скæсæйнаг фарс, рагон донвæды¹ дыууæ былыл. Зыругæтæ – хуссар-ныгуылæн фарс, Зæрæмæг æмæ Цъайæ ралидзджытæ² – цæгат æмбис. Хъæуы астæуты къæдз-мæдзтæй тындзы Гæналдоны тæргай къабуз. Сæрддæргъы¹ змæстæй фæуайы, фæззæг хъæстæлыйау æрцъæх ваййы, зымæг сыгъдæгæй сдæрын байдайы йæ ихдзыд¹ былтæ (Айларты И.).

1 – морфемон æвзæрст.

2 – фонетикон æвзæрст.

3 – орфографион æвзæрст.

123 фæлтæрæн. Мивдисджытæ сæвæрут ивгъуыд афоны цууон нымæцы 1-æг цæсгомæ æмæ сæ морфемæтыл адих кæнут.

Хуызæг: аразын – арæз-тон.

Сурын, бафидын, бийын, фæразын, арæхсын, исын, скъахын, равзарын, бакалын, нæмын, сызмæнтын, ссарын, бацагурын, уадзын, разилын.

124 фæлтæрæн. Баххæст кæнут рæнхъытæ фæндзгай мивдисджытæй.

1) Æфснайдтон, хъахъхъæдтон...

2) хастон, кастæн...

3) давтон (давд), рывтон (рывд)...

4) сыгътон (сыгъд), уыгътон (уыгъд)...

5) къахтон (къахт), куыстон (куыст)...

125 фæлтæрæн. Сраст кæнут рæдыдтытæ, орфограммæтæ фæнысан кæнут.

Бæстон бафснайтта, размæ рацыддæн, гæрстæ ныхсаттон, чиныг бакасттæн, хæдгæхæджы тахттæн, уæлибæхтæ коддон, хъæрæй дзырддон, бæлæстæ сагъдтон.

126 фæлтæрæн. Рафыссут текст; ивгъуыд афоны мивдисджытæн къæлæтты фыссут сæ райдайæн формæ. Бамбарын кæнут мивдисджыты растфыссынад.

Уæд арв дардæй банæрыди. Арвы нæрын æввахсæй-æввахсдæр цæуы. Нырттивы бæстæ, арв æмæ зæхх кæрæдзи хойын байдыдтой. Бæстæ цæхæр æмæ гыбар-гыбур сси. Сыстади уаддымгæ. Фæлдахы бæлæстæ æд уидагтæ, хæхты цъуппытæ пырх кæны, фæркгай скъæфы къæдзæхтæ айнаæджы тигътæй. Уыйфæстæ арвы дуæрттæ фегом сты. Къæртайæ калæгау райдыдта уарын. Цæугæ суадæттæ ныууырдыг сты æмæ зæххыл ивылд дæттæ фестадысты. Ласынц æппæт дæр. Уыйфæстæ арв обæуттыл ракалдта йæ цæхæртæ, обæуттæ ныппырх сты, æмæ тæвд дуртæ арвæй зæххыл æмбæлын байдыдтой (Нарты кадджытæ).

1. Вазыгджын мивдисджыты æмæ мивдисæджы вазыгджын формæты ивгæ хай (æххуысгæнæг мивдисæг) фыссын хъæуы хицæнæй: *ахуыр кæнын, зæрдыл дарын, мæстæй марын, заргæ кæнын, цæугæ кæнын*. Фæлæ: æххуысгæнæг мивдисæг *уæвын-ы* фæрцы арæст вазыгджын мивдисджыты æргомон здæхæны ивгъуыд афоны иуон нымæцы 3-аг цæсгомы æххуысгæнæг мивдисæг хатгай цухгонд æрцæуы: *бафынæй ис – бафынæй и – бафынæй; сахуыр ис – сахуыр и – сахуыр*.

2. Æххуысгæнæг мивдисæг *уæвын* мивдисæджы æнæцæсгомон формæты фыссын хъæуы æмхæстæй: *æхсадæуы, чындæуы, дзырдæуыздæн*.

3. Мивдисджытæн 3-аг цæсгомы æмæ æнæцæсгомон формæты иуон нымæцы æргомон здæхæны ивгъуыд æмæ суинаг афонты фыссын ис æртæ хуызы – æнæ кæронæй, кæрон *-и-имæ*, кæрон *-ис-имæ*: *бадт – бад-ти – бадтис; баддзæн – баддзæни – баддзæнис*.

127 фæлтæрæн. Рафыссут 1) хуымæтæг мивдисджытæ, 2) вазыгджын мивдисджытæ æмæ 3) мивдисæджы вазыгджын формæтæ.

1) Алы зонадæн æмæ зонадон къабазæн дæр ис, ахуыр æмæ иртасгæ кæй кæны, ахæм сæйраг объект (Гуыриаты Т.). 2) Формæаразæг аффикстæ фæаразынц ног бындуртæ æмæ æвдисгæ та кæнынц исты грамматикон нысаниуæг (Гæбæраты Н.). 3) Лексикамæ хаст цæуынц ахæм иуæгтæ, кæцытæ сæ семантикæ æмæ æхсæнадон функцитæм гæсгæ хицæн кæнынц хуымæтæджы дзырдтæй; уыдон сты терминтæ æмæ сæрмагонд нæмтгæ (Исаты М.). 4) Æвзаджы руаджы адæм кæрæдзийæн æргом кæнынц сæ хъуыдытæ, сæ бæллицтæ, сæ 'нкъарæнтæ; æвзаджы фæрцы æхсæнады уæнгтæн сæ бон у иумæ æрдзы тыхтимæ тох кæнын, сæ царды мидæг сæ цыдæриддæр хъæуы, уыдон амал кæнын (Багаты Н.). 5) Сывæллоны улæфыныл, хæрыныл ничи фæахуыр кæны, уæддæр йæ райгуырдай фæстæмæ улæфгæ дæр, хæргæ дæр кæны, уымæн æмæ улæфын, хæрын зонын сывæллон æрдзæй рахæссы, уыдон æрдзон фæзындтæ сты. Фæлæ æвзаг, ныхас кæнын сывæллон никуы базондзæн, адæмы æхсæн куы нæ цæра æмæ йæ æхсæнад куы нæ сахуыр кæна, уæд (Тахъазты Х).

128 фæлтæрæн. Хуымæтæг мивдисджытæ баивут вазыгджын формæтæй; зæгъут, куыд аивта хъуыдыйады мидис.

Есеты Местгъа хъæуы сæр цæры, Есеты Матæ та – хъæуы бын. Кæд Саджил Рагъы 'рдыгæй исчи фæзыны, уæд йæ фыццаг фысым Местгъа

вэййы. Ама, табу Хуыцауа, сарддон-сарддæргы йæ хæдзар уазæгæй никуы фæцух вэййы. Фæлæ зымæг та? Чи хъуамæ фæзына зымæг Садаил Рагъы 'рдыгæй, кæд æмæ дыууæ хъæуы 'хсæн мит арæх адæймаджы фæдтæ æнафенгæ батайы?

Сæ сардыгон бонты хъæрмудæй цæрынц дыууæ зæронд лæдджы, фæлæ зымæджы Местъа Матемæ фæхъæбæрзæрдæ вэййы. Ама йæм куыннæ фæхъæбæрзæрдæ уа? – Чъребайы 'рдыгæй зымæг дæр фæзыны уазджытæ. Кæд арæх нæ, уæддæр фæзынынц. Фæлæ йæ бон ныккалæд Мате – йæ хæдзар тæккæ фæндаджы былыл æрæвæрдта, æмæ, цыма бон-изæрма дурбындитæй кæсы, уыйау уазæг ницы хуызы ауадздзæн йæ рæзты. Аæнаæнг æй фыццаг уый хъуамæ суазæг кæна (Гуыцмæзты А.).

129 фæлтæрæн. Рафыссут, рæдыдтытæ расткæнгæйæ, бамбарын кæнут дзырдты растфыссынад.

Ама бадартта дидинаг йæ фæлмæн хъæбыс мыдыбындзмæ. Цин гæнгæ йыл абатти мыдыбындз, цин гæнгæ цъиры сывæллонау дидинаджы риу.

Дистæкæны хæххон дидинаг йæ бæрзондæй, тилы йæ сæр, хойы йæ цъæх къухтæ, сисы уæлдæр йæ базыртæ.

«Уый æрра куы дæ, æрра, хæрз æрра, – дзуры уæлейæ дæлæмæ... – Сæрæй, дунейы сагъæс куы аystай дæхимæ. Йæ быны дæ фæкæндзæн, йæ быны, æнæ зонд. Иу фыд уаг саби дын ыстондзæн дæ сæр æмæ йæ фехсдзæн иуырда, цæмæн хъæуы, зæгъгæ. Гъе, уæууæй, цы æгады раны бахауд дæ, цы?! Скаес-ма уæдæ мæнмæ. Аæтасæй, æтæрсгæйæ рæзын æз мæ зæрдæйы дзæбæхæн хохы цъуппыл, арвмæ, цъититæм хæстæг» (Гæдиаты Ц.).

130 фæлтæрæн. Равзарут раст вариант.

- 1) Зыввытт кæнын – зыввытткæнын – зыввыткæнын.
- 2) Змæлгæ кæнын – змæлгæкæнын.
- 3) Ахсадауы – ахсадауы – ахсадауы.
- 4) Разылд – разылдис – разылд ис – разылд и.
- 5) Дзургæкæнын – дзургæ кæнын.
- 6) Хъæркæнын – хъæр кæнын.
- 7) Бафæллад и – бафæллади – бафæлладис – бафæллад ис.
- 8) Райхъалис – райхъал ис – райхъал и.

- 9) Фæуазали – фæуазал ис – фæуазал.
 10) Каст – касты – кастис – каст ис.
 11) Дзырдæуыди – дзырдæ уыди – дзырдæ уыд.

131 фæлтæрæн. Хуымæтæг мивдисджытæй саразут вазыгджын формæтæ æмæ æнæцæсгомон формæтæ.

Хуызæг: цæуын – цæугæ кæнын – (сабыр) цыд кæнын – цыдæуы.

Æвдисын, хонын, уарзын, æвзарын, кусын, схьиуын.

132 фæлтæрæн. Сæвæрут мивдисджытæ ивгъуыд æмæ суинаг афонты формæты.

Ацæттæ кæнын, бæззын, цалцæг кæнын, хъуызын, даргæ кæнын, домгæ кæнын, цæттæ уæвын, сцæттæ уæвын, кастæуы, чындæуы, дзырдæуы.

<p>Дæргъвæтин æмхæлæсонтыл фæугæ мивдисджыты бындурмæ æмхæлæсонæй райдайгæ морфемæ æфтыд куы æрцæуы, уæд уидаджы дæргъвæтин æмхæлæсон фæцыбыр вæййы: <i>хæссын – хастон, хæсдзынаен, хæсгæйæ; бæззын – бæздзынаен, бæзгæйæ.</i></p> <p>Мивдисæджы уидаг у-йыл куы фæуа, уæд дзы æргомон æмæ фæдзæхстон здæхæнты, бираон нымæцы 2-аг цæсгомы кæрон -ут бафтаугæйæ, фыссын хъæуы иу у: <i>арауын – араут, стауын – стаут.</i></p> <p>Бæллиццаг здæхæны бираон нымæцы цæсгомон кæрæтты фыссын хъæуы дæргъвæтин к: <i>кусиккам – куыстаиккам, æвналиккам – æвнæлдтаиккам.</i></p> <p>Мивдисæджы уидаг й-йыл куы фæуа, уæд бæллиццаг здæхæны й ахауы: <i>сайын – саин – саиккам, амайын – амаин – амаиккам.</i></p>
--

133 фæлтæрæн. Рафыссут мивдисджытæ, морфемæтыл дих кæнгæйæ, бахахх кæнут орфограммæтæ æмæ сæ бамбарын кæнут.

Схастам, ныммарзтой, бамбæрстой, ныууагътам, бабастон, бахсыдтой, сбарстон, бафæлладис, фыстон, рыстис, ахаут, дзырдтаиккой.

134 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ; мивдисджыты фæстæ къæлæтты бацамонут цæсгом, нымæц, хуыз, афон, здæхæн, цæугæ / æдзæугæ).

- 1) Алихан царды дæр æмæ куысты дæр æппæт фарстатæ раст не 'мбæрста, раст сæ нæ лыг кодта, йе 'мбæлтты хъуыды йын æцагæлон уыди, йе 'мбæлттæм æрыхъусын йæ сæрма нæ хаста (Агънаты Г.).
- 2) Адæймаг иу бон гуыргæ кæны, иннæ бон та мæлгæ (Æмбисонд).
- 3) Гæлиан, мыддзаст худгæбыл бæрзондæрфыг саулагъз ус, уæзбын къахдзæфтæй бараст ис кæрты астауы рынчыны уаты 'рдæм (Коцойты А.).
- 4) Ай-иу йæхи галæн 'взаргæ хос ракалдта, цæдисонæн та-иу хъæмпы муртæ авæрдта (Хетæгкаты Къ.).
- 5) Куы райдайай рæстдзинады сæрыл дзæнгæда цæгъдын – рацыдтæ йыл комдзог! (Малиты В.)

13 темæ. ÆХХУЫСГÆНÆГ НЫХАСЫ ХÆЙТТЫ РАСТФЫССЫНАД

Разæвæрдтæ *æд* æмæ *æнæ*, цы дзырдтимæ баст сты, уыдонимæ фысгæ сты хицæнæй. Разæвæрд *æд* йемæ баст дзырдтæй домы номон хауæны формæ: *Студенттæ æд конспектæ цугай цыдысты дзуапп дæттынмæ*.

Разæвæрд *æнæ*, цы дзырдтимæ баст у, уымæй домы гуырынон кæнæ иртæстон хауæны формæ: *Æнæ дæу нæ хъуыддаг нæ рæстмæ кæны. Æнæ аххосæй фыййауы фосæй нæ хæссы бирæгъ*. (Хетæгкаты Къ.) Фæлæ: миногонты æмæ фæрсдзырдты *æд* æмæ *æнæ* ваййынц разæфтуантæ æмæ сæ фыссын хъæуы дзырдтимæ æмхæстæй: *æнæрхъуыды адæймаг, æнæмæстæй бадын, æдзонд лæппу, æдсаргъ бæх*.

Фæсæвæрдтæ сæ разæй æвæрд дзырдтæй домынц фæрссаг хауæнты формæтæ æмæ дзырдтимæ фысгæ сты хицæнтæй: *хæхты 'рдыгæй, сæрвæтмæ хæстæг, зæххы бын, уæдæй фæстæмæ, дæу руаджы*. Фæлæ: фæсæвæрдтæ ваййынц вазыгджын дзырдты дыккаг хай æмæ сæ фыссын хъæуы сæ разæй æвæрд дзырдтимæ иумæ, уыцы дзырдты бæлвырд хауæны формæйы куынаæ фæдомынц, уæд: *фалæрдæм, кæцырдæм, дыууæрдæм, цуæрдыгæй (цуырдыгæй), алыхуызон æ.а.д*.

Вазыгджын æвастхæртæ фыссын хъæуы дефисæй хицæнгæнгæйæ (*гъæйдæ-гъа, гъæйтт-мардзæ, оххай-гъе*).

135 фæлтæраен. Рафыссут разæвæрдтæ æмæ фæсæвæрдтæ, цы дзырдтимæ баст сты, уыдонимæ, æмæ æвастхæртæ. Бамбарын сын кæнут сæ растфыссынад.

1) Æз уымæн цумагæнæг уыдтæн, æмæ хабар мæн йеддæмæ ничи зыдта (Нарты кадджытæ). 2) Оххай-гъе! – радзырдта къутарæй уызын. – Фæцæф дæ, мæ лымæн, сæрæй? (Хетæгкаты Къ.) 3) Аслæмбег дзæвгар рæстæг Хосдзаумæ æнæ сдзургæйæ фæхъуыста, стæй йæм хæстæгдæр бацыд æмæ йын йе уæхскыл йæ къух æрæвæрдта (Санаты У.). 4) Уæууай, Айсæду, кæйдæртимæ мæ куы абарстай! (Цæгæраты М.) 5) Æйтт-мардзæ, сæр, дын, æвиппайды асхъиудта, далаæ фæтулы йæ фæндаг-фæндаг! (Хетæгкаты Къ.) 6) Æрцæуынц хъæдæй авд уайыджы æд сажы маæрдтæ, æд къала бæлæстæ (Аргъау). 7) Уый хъæды къæрныхтæ нæ бадынц, йе

сугдзау не 'ндзары, мыййаг, цахæрцаест фæсивæд æд уадындз сæрибар агурынк сæ фаг (Нигер). 8) Стæмтæй фæстæмæ ирæттæй сæ сæрмае ничи хаста мæргътыл цуан кæнын (Хъесаты В.). 9) Тианетмæ æввахс, Ертъойы быдыры, раздæры рæстæджы денджызы хуызæн цад уыди, æмæ дзы ахстон скодта стыр залиаг калм («Ирон таурæгътæ»).

136 фæлтæрæн. Рафыссут, къæлæттæ гом кæнгæйæ.

1) Кæмдæрты (æнæ) сæронæй, æдыхæй, æцагæлонæй мæ уалдзæг æрвыстон фыдбонтæй... (Хетæгкаты Къ.) 2) Барчъи иу (æрдыгæй) у лыстæг хуынкъ, иннæ (æрдыгæй) та – уæрæх гом хатæл; лыстæг (æрдыгæй) йæ хъусыл авæр, уæрæх гом та уынар (æрдæм) сараз, æмæ уæд хорз фæхъуысы сырды змæлын, сæ уынар, сбæлвырд вæййы сæ бынат (Хъесаты В.). 3) Дзыназ! – Дæ хъæлæс хъусын æз, – Дзыназ! (Æнæ) æвнæлд мулкау царды Дæ конды де сгуыхты фæрæз – (Æнæ) бын хъыг – Æнусон уарди! (Малиты В.) 4) Æхсæв. Ирдгæ сыстад цъититы (æрдыгæй) (Гæдиаты Ц.). 5) Чызг сыстад, дæргъæй – дæргъмæ айдæны (цурмæ) бацыд (Агън.аты Г.). 6) Мæ хæлар, мæ уарзон, (æнæ) зонгæ уарзон! Цы номæй дæм бадзурон, уый ма мын загът (Хетæгкаты Къ.). 7) Йæ хорз зарджытæн, йæ хорз кадджытæн кæрон кæм уыди?! (Æнæ) фæхудгæ, (æнæ) фæкаугæ сæм чи лæууыди?! (Хетæгкаты Къ.) 8) Кæсынц адæм, æмæ, æцаг, æрбацауынк Ахалгуры (æрдыгæй) иу-дæс барæджы (Коцойты А.). 9) Хъæугæрон федтаис хæрз зæронд лæг, хъæуы (астæу) федтаис æмбис урс лæг, ныр мæн дæр уыныс («Ирон таурæгътæ»).

137 фæлтæрæн. Къæлæттæ байгом кæнут, дзырдтæ хъæугæ хауæны æвæргæйæ. Разæвæрдты æмæ фæсæвæрдты бын бахахх кæнут.

Хуызæг: бонмæ (арæст. х.) хæстæг.

1. (Абон) фæстæмæ, (хуссар) æрдыгæй, (æртæ) æрдæм, (мах) хуызæн, (æмбонд) раз, (сымах) уæлдай, (æз) йеддæмæ, (ды) гæсгæ, (æмбал) тыххæй, (уæд) нырмæ, (фалæ) æрдыгæй, (куыд) фæстæмæ, (сымах) æрдыгон.

2. Æд (æппæт) фондз боны, æд (бар) адæймаг, æд (дзаума) æрхуыссыд, æд (гæрзтæ) сыстад, æд (зонд) разамонæг, æд (чингуытæ) æрбацыд, æд (уæлдай) уаргъ, æнæ (сæрæн) сылгоймаг, æнæ (рагыстæг) цæрагойтæ, æнæ (зонд) цæрæн нæй, æнæ (хистæр) æгъдау нæй.

138 фæлтæрæн. Ныффыссут фæндзгай дзырдбæстытæ, æд æмæ æнæ 1) разæвæрдтæ æмæ 2) разæфтуантæ куыд уой.

Хайыгтæ дзырдтæй фыссын хъæуы хицæнæй кæнæ та дефисæй хицæнгæнгæйæ.

Кæддæриддæр хицæнæй фыссын хъæуы хайыгтæ *гъе, нæ, ма* (æппæрццаг хайыг), *хæрз, та, уал*.

Дефисимæ фыссын хъæуы фæдзæхст лæмæггæнæг хайыг *ма* æмæ бирæхаттон хайыг *уу*: *Рауай-ма, рауай, нæ фыййау, нæ фæстæ...* (*Хетæгкаты Къ.*) *Бон-уу хурмæ сæфтыстæм, æхсæв та-уу* – уазалмæ (*Мамс.Т.*).

Фæлæ: хайыгтæ вазыгджын дзырды хай куы уой, уæд сæ фыссын хъæуы дзырдтимæ æмхæстæй: *нæ* + миногми: *нæдзурæг, нæзонгæйæ* кæнæ *цауыннæ, куыннæ; уал+æппæрццаг хайыг, номивæг, фæрсдзырд: мауал, нал, никæдуал, мачиуал, макæдæмуал; хæд, хæрз+* номдар, миногон: *хæдхæцæг, хæрзхаст, хæрзарæхст, хæдзонд; ма* мивдисæгæй арæзт номдарты: *магуса, мамæлайы къæбæр*.

139 фæлтæрæн. Рафыссут текст, нысангонд дзырдтæн сæ фарсмæ къæлæтты бацамонут, цавæр ныхасы хæйттæ сты, уый; сæ растфыссынад сын бамбарын кæнунт.

Амазонкæтæ рахызтысты былмæ æмæ тыгъд быдыры *цонпай* кæнын райдыдтой. Иу ран *бæхрæгъауыл* амбæлддысты, æрцахстой сæ, сбадтысты *сыл* æмæ Скифты *зæхмæ* стиггынмæ, исынмæ, хуыснаджы *цауын* райдыдтой.

Скифтæ дис кодтой, чи сты адон, зæгъгæ, нæдæр сын *се* 'взаг куына æмбарæм, нæдæр нын сæ уæлæдарæс *зындгонд куына* у, кæцæй нæм æрцыдысты? Арыгон лæппу фæсивæд сын æнхæл уыдысты æмæ семæ схæцыдысты. Хæсты фæстæ скифтæ амазонкæты мæрдтæй цалдæры *федтой* æмæ базыдтой, сылгоймæгтæ кæй сты, уый. Æмæ уæд сæ Ныхасы бауынаффæ кодтой: сылгоймæгты маргæ нал, фæлæ сæм *арвитæм*, амазонкæтæ цал сты, *уыйбæрц* арыгон лæппутæ. Хъуамæ сæм æввахс сæ цатыртæ райтындзой æмæ сæ фарсмæ цæрой, уыдон цæмæй цæрой, уымæй. Амазонкæтæ сæм-иу куы ныббырсой, уæд-иу семæ ма схæцой, *фæлæ-иу* сæ разæй лидзæг фæуой. Амазонкæтæ сæ фæсте *куынауал* сурой, уæд фæстæмæ аздæхой æмæ та-иу сæ фарсмæ æрцæрой («Ирон æмбисонды хабæртæ»).

140 фæлтæрæн. Байгом кæнут къæлæттæ æмæ бамбалын кæнут дзырдты растфыссынад.

Кæд (фæнды) дæр, радзур (ма), уырдаæм (ма) бауайон, (гъе) афтæ хорз у, (нæ) зонаджы къух нæ риссы, ардаæм (уал) рацæуæд, маенмæ (ма) фæхæрам у, (хæд) æвзæрд картоф, (хæрз) чысыл сывæллон, бадынц (ма) кæмдæр, (ма) цы зæгъ, (ма) цæуыл (уал) дызæрдыг кæн, (ма) кæдæм (уал) баздæх.

141 фæлтæрæн. Ныффыссут дæнцæгтæ ахæм уавæртæн:

- 1) Хайыг дзырдæй хицæнæй фыст;
- 2) хайыг дзырдæй дефисæй хицæнгонд;
- 3) хайыг – вазыгджын дзырды хай.

142 фæлтæрæн. Рафыссут хайыгтæ, цы дзырдтимæ баст сты, уыдонимæ; бамбарын сын кæнут сæ растфыссынад.

1) Царды рохтæ 'лдары къухмæ макуы-иу раттут, адджындæр сæрибарæй уæм ма кæсæд уæ уд (Нигер). 2) Трактор та-иу куы адард ис, нал-иу зындис, куы та-иу æрбахæстæг æмæ-иу адæмы йæхимæ æркæсын кодта (Гæдиаты Ц.). 3) Азау ницыуал сдзырдта, йæ хъуыдытæ дардыл ахаттысты (Гæдиаты С.). 4) Даргъ-Къохы станцæйы хабары фæстæ æртæ боны дæргъы никадæмуал ацыди Мухтар (Мамсыраты Д.). 5) Абон дæ куыд хъæуы, райсом дæр дæ афтæ хъæудзæн (Æмбисонд). 6) Æз дæуимæ никуы кодтон бустæ, æз дæуимæ никуы кодтон хыл (Кочысаты М.). 7) Рæхджы та арвмæ фесафдзæн йæ сæр æрттигъбырынкъ, æрдынбазыр зæрватыкк (Хъодзаты Æ.). 8) Иу лæджы марды тыххæй-иу æгас мыггаг искæй хæдзæртты уазæгуаты æмбæхстæй бадти (Глатты Х.).

Стыр дамгъæйæ фыссын хъæуы:

1) хъуыдыйады фыццаг дзырд: *Арфæ ракæн, арв, нæ бæстæн;*

2) сæрмагонд нæмттæ: адæймæгты нæмттæ (*Аслæмбег, Дзирæт*), географион нæмттæ (*Цæгат Кавказ, Памир*), бæстæты нæмттæ (*Уæрæсе, Итали*), административон-территориалон æмæ астрономион нæмттæ (*Мæй, Плутон*), æхсæнадон организациты (*Иугонд Нациты Организаци*), историон эпохæты (*Ренессанс*), адæмон бæрæгбæтты (*Ногбон, Джеуæргуыба*), литературон уацмысты («*Фыдæлты туг*», «*Азау*»), мыхуыры оргæнты нæмттæ («*Фидиуæг*», «*Мах дуг*») æ.æнд.;

3) фыццаг дзырд: а) наукон æмæ ахуырадон организациты нæмтты (*Наукæты академи*); æ) культурæйы куыстуæтты нæмтты (*Культурæйы галуан*); б) промышленон æмæ базарадон организациты нæмтты (*завод «Электроцинк»*); в) политикон партиты официалон нæмтты æ.æнд.;

4) адæймæгты фæсномыгтæ (*Фындзи, Къуызыппа*), цæрæгойты нæмттæ (*Урсных, Хъусой*);

5) индивидуалон нæмттæ æмæ фыццаг дзырд историон цауты, бæрæгбæтты нæмтты (*Ног аз, Фыдыбæстæйы Стыр хæст*);

6) дыккъæдзыгты æвæрд куыстуæтты, мыхуыры оргæнты æ.æнд. нæмттæ (*газет «Рæстдзинад», журнал «Мах дуг», спортивон клуб «Алани»*).

143 фæлтæраен. Бамбарын кæнут стыр дамгъæ дзырдты.

1) Дыккаг æхсæвмæ Азау дзырд радта Таймуразæн (Гæдиаты С.). 2) Ифтонг хызынæй, лæдзæгæй, æрчъитæй, Скодтон уæрдæхæй дзыхыннæуæг рон (Хетæгкаты Къ.). 3) Иуане (йе 'цæг мыггаг уыд Гæбæратай) райгуырды Хуссар Ирыстоны Залдайы хъæуы (Калоты Г.). 4) Тохæй ахибар Алгъуызон, ног та сызнæт ис фыдгул (Æгъуызаты И.). 5) 1881 азы Къоста гимназ ныууагъта æмæ бацыд Бетъырбухы Нывкæныны академимæ. 6) Иу уалдзæг та Фидары дзуары бон уыди, æмæ Хъуды комы адæм дзуары мæсыджы раз æрæмбырд сты æмæ та æлдары койтæ кодтой (Гæдиаты С.). 7) Хур хæхты фæстæмæ ныттылди, æрмæст ма Хъазыбеджы хохы цъуппыл хъазыдысты йæ тынтæ (Тугъ. Б.). 8) 1905–1908 азты Коцойты Арсен царди Бетъырбухы, куыста Паддзахадон банчы архивы. Цытджын Октябры

революцийы фæстæ Арсен куыста Гуырдзыстоны КП(б) ЦК хъæуонхæ-
дзарадон хайады инструкторæй æмæ уымæ суанг 1934 азмæ уыд Фæс-
кавказы Пролетарон фысджыты Ассоциацийы президиумы сæрдары
хæдивæг (Булкаты М.). 9) Ёнусон дыууæ хохы астау, суанг Хъæриуы цы-
тийы дымæгмæ, цъæх хъæдабæ фæтæн ронау фæцыди Джимарайы уæлхох
быдыры таг (Цырыхаты М.). 10) Советон Социалистон Республикæты
Цæдисы уыдис фынддæс цæдисон республикæйы. 11) Зæххæй Мæймæ ис
384000 километры. 12) Хъороты Дауыты сфæлдыстады сæйраг бынат ах-
сынц йæ драмон уацмыстæ «Æз нæ уыдтæн, гæды уыди», «Дæсны» æмæ
«Уарзæттæ». 13) Нæртон Рæсугъдæн йæ цæстытæ туджы разылдысты, –
раздæхти Дунейы Хицаумæ æмæ йын амоны йе ’рттиваг дарæстæм (Тлат-
ты Х.). 14) Илас Ёрнигоны статья «Адæмы лæг» («Мах дуг», 1935, №№3,
4) фыст у Къостайы тыххæй. 15) Ёмбырды раныхас кодтой Цæгат Ирысто-
ны Ахуырады министрады куджытæ. 16) Хохæй бынмæ Нарты симдмæ
касти сохъхъыр уæйыг Ёфсæроны хъал фырт Алæф (Нарты кадджытæ).
17) Дыууæ хуры – мæ цин æмæ мæ маст. Дыууæ хуры – Поэзи æмæ Уарзт,
цæрæнбонты сæ цæхæры сыгътæн (Хъодзаты Ё.).

***144 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, кæм хъæуы, уым чысыл
дамгъæ стырæй ивгъæйæ.***

1) нæ республикæйы ис цалдæр уæлдæр скъолайы: цæгат ирысто-
ны хетæгкаты къостайы номыл паддзахадон университет, медицинон
академи, аграрон университет, технологион университет æмæ æнд.
2) хетæгкаты къостайы «ирон фæндыр» мыхуыры рацыдис 1899 азы.
3) цæгат ирыстоны паддзахадон академион театр зынгæ фæуæрæхдæр
кодта йæ репертуар. 4) фысджыты цæдис хæлардзинады хæдзары
сарæзта сфæлдыстадон изæр. 5) майы фарæстæм боны æппæт уæрæсейы
адæм дæр бæрæг кæндзысты фыдыбæстæйы стыр хæсты уæлахизы
бæрæгбон. 6) æстæм мартыи у сылгоймæгты æппæтдунеон бæрæгбон.
7) сывæллæтты лагерь «артек» ис сау денджызы былыл. 8) нæ факульте-
ты студенттæн уыд фембæлд газет «дигорæ»-йы куджытимæ. 9) инæлар
плиты иссæ у советон цæдисы дыууæ хатты хъæбатыр æмæ монголийы
адæмон республикæйы хъæбатыр. 10) зымæджы каникулты нæ къорды
студенттæ уыдысты бетъырбухы зындгонд музейы – эрмитажы. 11) дуне-
он историйы цы цæрæгойтæ баззадис, уыдонæй иу у буцефал – александр
македойнаджы бæх. 12) америкайы иугонд штатты президенты резиден-
ци ис вашингтоны.

145 фæлтæрæн. Фæрстытæн æххæст дзуæппытæ раттут æмæ сæ ныффыссут.

1. Кæмæй у дæ мыггаг? Цы хуыйны дæ ном?
2. Кæд æмæ кæм райгуырдтæ?
3. Кæм ахуыр кæныс?
4. Кæм цæрыс?
5. Кæм кусынц кæнæ ахуыр кæнынц дæ хотæ æмæ де 'фсымæртæ?
6. Цавæр газеттæ æмæ æурналтæ кæсынц уæ бинонтæ?
7. Цавæр спектакль кæнæ киноныв тынгдæр цæуы дæ зæрдæмæ?
8. Чи сты дæ уарзон поэттæ æмæ фысджытæ? Сæ кæцы уацмыстæ тынгдæр дæ зæрдæмæ цæуынц?
9. Цавæр чиныг кæсыс ныртæккæ?
10. Цавæр театртæ ис Дзæуджыхъæуы?

****Цавæр дзырдтæ ныффыстат стыр дамгъæйæ æмæ цæмæн?***

146 фæлтæрæн. Рафыссут, къæлæтты æвæрд дзырдтæ хъæугæ хуызы æвæргæйæ.

1) Æрæджы (музыкалон) театры сæвæрдтой ног спектакль. Концерты архайдтой (музыкалон) скъолайы ахуыргæнинагтæ дæр. 2) Бæрзонд арвæй (хур) йæ ирд цæстæй кæсы (зæхмæ). (хур) æмæ (зæхх) сты иу галактикæйы. 3) Сагтæ дарынц, (цæгаты) цы адæмтæ цæрынц, уыдон. Туристтæ фæссихор ацыдысты (цæгаты) 'рдæм. 4) Ахуыргæндтæ стыр аргъ кæнынц (рагон) Римы культурæйæн. Уазджытæ цымыдисæй кастысты Римы (рагон) цыртдзæвæнтæм. 5) Нæ республикæйы æрыгондæр культурон артдзæстытæй иу у (дыгурон) театр. Журнал «Ирæф» мыхуыры цæуы (дыгурон) æвзагыл. 6) Студенттæ æрæмбырд сты (университеты) фæзы. Нæ (университеты) ахуыр кæнынц мингай студенттæ. 7) Дымтæ æмæ Къæмынтæ сты (уæллаг) комы зæронддæр хъæутæ. Фыййæуттæ абон фос (уæллаг) комы сæрвæттæм атардтой. 8) Хæдахуыр артисттæ равдыстой спектакль («туаллаг» рæсугъд чызг». Коцойты Арсенмæ ис радзырд «Цыппар (туалладжы)»).

147 фæлтæрæн. Бамбарын кæнут стыр дамгъæйы растфыссынад хъуыдыйæдтæ æмæ дзырdbæстыты.

1. Сослан Цæразон; Мамысоны æфцæг; Æрфæны фæд; Авд хойы; Дæллаг Саниба; Аивæдты хæдзар; Офицерты хæдзар; завод «Электро-

цинк»; киноны «Хохаг»; роман «Хæххон стъалы»; Сырх Тырысайы орден; Ног бон; Араббаг Республикæ Египет; Февралы революци; Кæсæг-Балхъары паддзахадон университет; Нарты Сатана; Мæскуыйы Стыр театр; Уæрæсейы Наукæты Академи; стадион «Динамо»; Инаëлар Хетæджы-фырты уынг; Джеуæргуыбайы бæрæгбон; Иугонд Нациты Организаци.

2. 1) Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты филологон факультеты бæрæг кæнынц Студенты бон. 2) Цæгат Ирыстоны Паддзахадон академион театр хæссы Тæбæхсæуты Балойы ном. 3) Мæ сыхаг ахуыр кæны Мæскуыйы М.В. Ломоносовы номыл паддзахадон университеты. 4) Нæ горæты Культурæ æмæ фæлладуадзæн парчы сарæзтой хъазтизæр. 5) Брытъиаты Елбыздыхъо йæ зындгонд трагеди «Амран» фыста, Назраны фидары бадгæйæ. 6) Æртæ Нарты – Æхсæртæггатаæ, Борæтæ æмæ Алæгатаæ – æрæмбырд сты сæ хъазæн фæз Зилахары.

148 фæлтæрæн. Рафыссут текст; кæм хъæуы, уым дзырдтæ фыссут стыр дамгъæйæ.

1) цæлыкк базыдта, фос хизыны мæт кæй нæ кæны хæмæт, æмæ стыр тасы бацыд (Боциты Б.). 2) стыр кæсæджы тар хъæды кæроны хибарæй лæууыди галуан (Коцойты А.). 3) ног цъæх, хъулон дарæсæй сфæлдыстой сæхи иры быдыртæ, уæлвæзтæ, хъæдтæ (Барахъты Г.). 4) йæ тых йæ бонæй нысхойы рындзæй мæгуыр гуыйманы мæнгæрд хъасболат (Нигер). 5) цыдыстæм мысостимæ æрæфы былыл, уыцы нывтæм кæсгæйæ (Мамсыраты Д.). 6) йæхицæй иу-дæс къæхдзæфы æддæдæр симоны карк æфæлдæхти, йæ базыртæ ма тылдта (Коцойты А.). 7) ратæх, зæрватыкк, ныллæгдæр, азар фисынæй дæ зарæг (Хетæгкаты Къ.). 8) фыдыбæсты ном æмæ кадæн æз ратдзынæн ме 'ппæт æхсар (Хъайтыхъты Г.). 9) фехъал ис уæйыг æмæ дзуры: «айс дæхи, кæннод мах хæсты куы бацауæм, уæд дæ нæ дымгæ исчердæм фæхæсдзæн» (Аргъау).

149 фæлтæрæн. Диктант.

Туалты æмæ Уæлладжыры комы цæрджытæм, Кавказы иннæ адамтæм кад æмæ æгъдауыл нымад уыдис æмæ у уазæг буц кæнын. Кæд агъуыстæй кадар уыдысты, уæддæр алы хæдзар дæр йæ агъуыстыты хуыздæр хай кодта уазæгæн. Уазæгдон фæлгонц уыдис хæдзары хуыздæр æмæ рæсугъддæр дзаумæттæй. Къултыл фæнæн уыдис гауызтæ, хæрдгæбыдтæ, алыхуызон къамтæ æмæ æндæр рæсугъддзинæдтæ. Уым уыдис хуыздæр сынтæг, æвзæрст хуыссæнтæ. Стъол, къæлæтджын бандæттæ, тас æмæ

хъуывгъан, хисæрфæн æмæ сапон, кæсæн æмæ дурын. Къултыл кæм рагъæнтæн, кæм рæсугъддинадæн фидар кодтой сычыйы æмæ сажы сыкъатæ. Хæдзармæ уазæг цæуын, цæхх æмæ кæрдзыныл рæдау уæвын уыдис хæдзары кад бæрзонд кæныны миниуæг.

Уазæгджын хæдзар нымадтой кадджыныл, йæ хорзы кой хъуыстой суанг иннæ кæмтты цæрджытæ дæр. Æндæр комæй, æндæр хъæуæй, дард ранæй æрбафтæг уазæгæн кады тыххæй кодтой кусарт. Фыхтой йæ иууылдæр, уазæджы хуыздæр барæвдауыны тыххæй хуыдтой сыхаг нымад лæгты. Æрыгон уазæджы номыл, фæнды лæппу, фæнды чызг уæд, арæзтой хъазт.

Бирæ кадджын уазджыты ма-иу уæлдай буцдæры тыххæй сыхагтæ дæр ахуыдтой, акодтой-иу сын кусарт, скодтой-иу хъазт. Хæдзары бинонтæ, хæдзарвæндаг æмæ æгас мыггаг сæ уазæджы хъахъхæдтой искæй зул цæстæнгас æмæ схуыст ныхасæй. «Нæ уазæг – де уазæг», зæгъгæ-иу фæдзæхстой фысымтæ, уырдыгæууæг, хъазты радгæс æмæ фæндагыл æрвитæг лæппутæн.

Дард балцы цæуæгæн йемæ æвæрдтой хæрзад фæндагæгтæ. Бафидар-иу ын кодтой йæ бæхы цæфхæдтæ, кæннод та-иу ын ныссагътой нæуджытæ. Фистæг уазæгæн-иу раттой бæх, æмæ-иу æй бæхджын æмбал ахæццæ кодта хъæугæ бынатмæ, стæй-иу раздæхта бæх.

Сылгоймаг уазæгæн кодтой лæвæрттæ, йемæ иу хъæуæй иннæмæ цыдысты хæдзары æрвыст чызджытæ æмæ лæппутæ.

Сывæллæгты рæвдауын æмæ буц дарын, фæлмæн ныхас æмæ рæсугъд цæстæнгасæй уазæгæн кад кæнын, цæхх æмæ кæрдзынæй хæдзары кад бæрзонд сисын уыдис æмæ ис сылгоймаджы къухы, сылгоймагæй аразгæ. (Хозиты Ф.)

150 фæлтæрæн. Рафыссут текстæй дæсгай дзырдтæ а) æнæаразгæ бындуртимæ; б) аразгæ бындуртимæ.

Нартæн сæ фæткъуы диссаг фæци. Æвдæдзыхос уыдис, йæ адзал æмæ мæлæты къахыл чи лæууыд, уый-иу дзы куы фæхъæстæ, уæд-иу адзæбæх ис. Фæлæ йыл зайгæ цъус кодта – æгасæй иу фæткъуы. Фæткъуыйæн-иу йæ тоныны рæстæг куы ’рцыди, уæд цыдæр фæци. Мæсты кодтой Нартæ. Мæсты кодтой Æхсар æмæ Æхсæртæг дæр. Тынгдæр мæсты Æхсæртæг кодта. Саумæрон – хæдараг усы кæртæй йæ рахастой, æмæ йын нырма йæ ад ничи зоны. Фæткъуы зади афтæ: бонæй сихормæ дидинаг æфтыдта, уымæй изæрмæ фæткъуы рæзти, æмбисæхсæв та йæ тонæн уыди.

Изармæ-иу æртæ дидинагæй иу ахаудта æмæ ад уагъта, иннæ – талын-джы ахауд æмæ хуыз лæвæрдта. Афтамæй ма иу фæткъуы зади бæласыл (Нарты кадджытæ).

151 фæлтæрæн. Схемæмæ гæсгæ дзырдтæн морфемон анализ скæнут.

Ивдзинад, баивта, бафæрсынаг, кусинагтæ, æмбисæндтæ, фæцайцыдыстæм, æфсæдтæ.

152 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ. Нысангонд дзырдтæ равзарут сæ кондмæ гæсгæ.

1) Фæдис *раййæфтой* Алгъуызы, бахауд хъулайы æваст, Йе 'фсад *лидзынмæ* куы фесты, гъеуæд рахсыстис йæ маст (Æгъуызаты И.). 2) Мыттаг æмæ цæуæтæй ироны, къаннаг сывæллоны мæ æркодта мæн Гуырдыстоны маеликк Ерекъле Дыккаг æмæ мæ радта мæн чиныг *ахуыргæнæнмæ* иттæг зæрдæйæ (Æгъуызаты И.). 3) *Фæндонæй* æз *фæтæхдзынæн* уæларвмæ, æрхæсдзынæн мæ зæхмæ Рухсæй тын (Токаты А.). 4) Хъаймæты дæр дæ магуыр уды тæригъæдтæ фæфидæд, дæу *фæсхъæуы* лæппутæн хынджылæггаг чи ныккодта (Брытъиаты Е.). 5) *Арвнæрынгæнæг* Куырдалæгонаен бафæдзæхста, зæххон æлыгæй конд чи у, уыдонæн зынг куыд нæ радта, афтæ, уый тыххæй æмæ зынгимæ уыдон сæхуыддæг *уæларвмæ* тырндзысты (Брытъиаты Е.). 6) Дыууæ лæджы цæуылдæр *фæдзурыныл* сты, æмæ сын хылмæ асайдта (Хъороты Д.). 7) Горæты фæзы, *æфсæддонтæм* кæдæм фæсидтысты, уыцы урс хæдзары комкоммæ сиддонтæ лæууынц къордæй... (Тугъанты Б.) 8) Арагуыйы Ерыстау æлдар йæ *фыдхъуыддæгтыл*, фыдмитыл фæсмон нæ кодта, фæлæ ма ноджыдæр фыддæр фыдмитæ кæнын райдыдта (Гæдиаты С.).

153 фæлтæрæн. Равзарут раст дзуæппытæ. Бамбарын кæнут уæ хъуыды.

1. Кæцы рæнхъы æппæт дзырдтæ дæр фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?	
хур, къæвда, дымгæ	зæхх, арв, мит
хур, зæхх, плутон	денджыз, фурд, цæугæдон

2. Кæцы рæнхы æппæт дзырдтæ дæр фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 галактикæ, уимблдон, нью-джерси театр, шекспир, поэт
 марс, май, январь фидар, бимболат, лæппулаг
3. Кæцы рæнхы æппæт дзырдтæ дæр фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 дæхци, сона, бабыз дæуджыхъæу, сахар, уынг
 уырызмæг, нæртон, симд хæзныдон, тулдз, хъæд
4. Кæцы рæнхы æппæт дзырдтæ дæр фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 хъусой, къæбыла, лæппын æрхон, тиб, зæрæмæг
 æрыдон, гимназ, скъола суар, суадон, цыхцырæг
5. Кæцы дзырдбасты æппæт дзырдтæ дæр фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 культурайы галуан иугонд нациты организаци
 спорты галуан фысджыты цæдис
6. Кæцы дзырдбасты æппæт дзырдтæ дæр фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 уæрæсейы федераци сау денджыз
 америкаг штаттæ сабыр фурд
7. Кæцы дзырдбасты æппæт дзырдтæ дæр фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 наукæты академи газет рæстдзинад
 фыдыбæстæйы стыр хæст цæгат кавказ
8. Кæцы дзырдбасты фыццаг дзырд фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 сабыр фурд завод топаз
 журнал «мах дуг» цæугæдон терк
9. Кæцы дзырдбасты фыццаг дзырд фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 сослан цæразон цæгат ирыстон
 мамысоны æфцаг хуссар ирыстон
10. Кæцы дзырдбасты фыццаг дзырд фыссын хъæуы стыр дамгъæйæ?
 ирон æвзаг æрфæны фæд
 уæллаг зджыд нæртон бæгъатыр

Вазыгджын хуыйнынц дыууæ кæнæ фылдæр бындуртæй арæст дзырдтæ. Вазыгджын дзырдтæ арæст цæуынц дыууæ хуызы: 1) иугæнæг хъæлæсонты руаджы; 2) æнæ иугæнæг хъæлæсонæй.

Иугæнæг хъæлæсон **ы** вазыгджын дзырд аразæг бындурты 'хсæн фæзыны, фыццаг бындур æмхъæлæсоныл куы фæуа, дыккаг та æмхъæлæсонты къордæй кæнæ дæргъвæтин **с**-йæ куы райдайа, уæд: *фондзыссæдзы, фæтæныстæг, фæдысгæрст, къæбæрысконд, доныскъæ-фæн, тыхыскъуыд*.

Æнæ иугæнæг хъæлæсонæй вазыгджын дзырдтæ арæст цæуынц: а) бындуртæ æнæивгæйæ куы баиу ваййынц, уæд: *хъæууонхæдзарадон, тæнæгзæрдæ, æхсæрсæттæг, æмбисбон*; æ) фыццаг бындур дæргъвæтин æмхъæлæсоныл куы фæуа, дыккаг та æмхъæлæсонæй куы райдауа, уæд фыццаг бындуры дывæргонд æмхъæлæсонтæй иу ахауы: *цæхх – дарын – цæхдарæн, зæхх – кусын – зæхкусæг*; б) дыккаг бындуры æзылангон æмхъæлæсон хатгай ивд æрцауы йе 'мкъай зылангон æмхъæлæсонæй: *цъæхдзæст, æфсæнвæндаг, æхсаргæрд, артдзæст, донгъуыз*; в) фыццаг бындур хъæлæсоныл куы фæуа, дыккаг та лæмæгъ хъæлæсонæй куы райдайа, уæд дыккаг бындуры хъæлæсон ахауы: *дывзагон, зæрдæварæн, зæрдæхсаинаг, гæртæхсæн*.

154 фæлтæрæн. Рафыссут дзырдтæ, кæм хъæуы, уым цухгонд дамгъæтæ æвæргæйæ.

Дур...æткъуы, цæх...дарæн, тæлмац...æнæг, хуыр...арк, къæбæр...ур, иу...æстон, сырх...фсæддон, мæлгъ...взаг, сау...рфыг, кæрдæг...уыз, фæд...смудæг, бетон...змæнтæн, дур...зæрдæ, фæндаг...сгарæг, авд...ссæдзы, гуыдын...хъус, ком...рæбын, мæрд...æст, хыл...æнæг, æрæг...æззæг, ком...ог, æрм...уырой, бирæ...взагон, раст...ыссынад.

155 фæлтæрæн. Дзырдбæстытæ баивут вазыгджын дзырдтæй; сæ растфыссынад сын бамбарын кæнут. Фондз вазыгджын дзырдимæ саразут хъуыдыйæдтæ.

Хуызæг: куыст уарзын – куыстуарзон.

Зæхх кусын, хъæд хъахъхъæнын, хъом хъахъхъæнын (хъоммæ кæсын), чъизи цæсгом, доны тæппал, хорз кæнын, æхсыр курын, хи æмбарын, изæры талынг, цыппар цалхы, цыбыр кæнын, цæугæ дон, хуры æнгæс, æртæ азы, дыууæ фарсы, мæнæу ссын, хæринаг стауын, дзæбидыртыл цуан кæнын, хоры æрзад.

156 фæлтæраен. Рафыссут, къæлæттæ гом кæнгæйæ.

Цъиу(цæхæра), арт(цæст), бас(кæрдæг), хос(карст), уæр (хъуын), зæхх(скъуыд), цъиу(фæдис), къах(фæндаг), цæхх(æргом), арахъхъ(цæуын), баз(æмбæрзæн), бæрæг(кæнæн), бæх(царм), бомбæ(æппарæг), боны(æрдæм), бон(цъæх), гуыр(фидауц), фыд(згъæл), зæрдæ(æвæрын), зæрдæмæ(цæугæ), зæхх(барæг), зæхх(куыст), хи(ирхæфсæн), их(цагъд), къæрцц(хъус).

157 фæлтæраен. Ссарут вазыгджын дзырдтæ, скæнут сын морфемон æвзæрст.

1) Бæрзæфцæгæй куы акæсай, уæддæм разындзæн Хъуды ком. 2) Афæдз дæр нæма рацыд, афтæ Кугатæ, æцæгдæр, аскъуыдысты, цъиуызмæлæг сæ нал баззад, афтæ сæм фæхъызыд Ног дзуар. 3) «Афтæ худы, гъе, Хъуды бардуаг», - загъта мын таурæгъгæнæг, мæ фæндагамонæг, йæхæдæг мын амоны комы нарæджы стыр дурты рæдзæгъдмæ. 4) Ахæм æнахуыр диссаг фенгæйæ, чындз дзыхълæуд фæкодта. 5) Гæлиаты хъæугæрон ис ахæм бынат, æмæ-иу кæддæр хъæубæстæ уым æфснайдтой сæ хор, сæ ис-бон. 6) Уыдæттæ фенгæйæ, Таймураз æхсаргард размæ фæзылдта, топп фергъæвта, хæдзары дуарæй уыцыиу гæрах бакодта. 7) Тасолтан куыддæр Таймуразы цæфтæм æркасти, афтæ йæ риуыл ныддæлгом æмæ цæссыг хуырызгъалæгау уырдыгмæ згъалы. 8) Фæдисхæргæнæг Санибамæ ба-цыд, æрæнцад хъæбатыр лæг Куындыхаты Хъæвдынмæ. 9) Беслæн йæ авд фыртимæ рацыд, лулæ дымгæйæ, заргæйæ, æмæ æрцыди Хазбимæ Дыууæдонастæумæ. 10) Рæстæг уыди раст комахсæнæй урсыкъуырийы астæу. 11) Дыгургомы фыццагдæр æрцарди Хæмыца, загъгæ, иу лæг, – ралыгъди Мазарæй (Гуырджыйæ). 12) Райсом хурыскастыл куынæ фæзынон, уæд мæ Ёрæф кæй аласта, уый зонут («Ирон таурæгъта»-й).

158 фæлтæраен. Дзырдты рæнхъытæ дарддæр ахæццæ кæнут.

1. Машинæтæ æмæ кусæнгæрзтæ: хæдтæхæг, уæзласæн, хæдтулгæ...
2. Кусджытæ: хъæдгæс, хъомгæс, хъугдучæг...

3. Цæрагойтæ: æхсæрсæттæг, галхæфс, сыкъафындз...
4. Цъиутæ: сырдонцъиу, сауцъиу, булæмæргъ...
5. Зайæгойтæ: бындзмар, басгæрдæг, цъиудзæхæра...
6. Ёрдзон фæзындтæ: зæххæнкъуыст, дурзæй, ихуард...

159 фæлтæрæн. Ныффыссут дзырдтæн сæ антонимтæ; фондз дзырдимæ æрхъуыды кæнут хъуыдыйæдтæ.

Зивæггæнаг, зынаервæссон, сæрыстыр, сæргуыбырæй, худæндзаст, цыбыркъах, дзагарм, ахуыргонд, цыргъзонд, сæумæрайсом, æмбисбон, фæлмæнзæрдæ, мæйдар, хурыскаст, хæрзад, иугъæдон, цæххæргом, дывæрсыг, саулагъз.

160 фæлтæрæн. Фæрстытæн дзуапп раттут вазыгджын дзырдтæй хуызæгмæ гæсгæ, бамбарын кæнут вазыгджын дзырдты растфыссынад.

Хуызæг: Фæдыл чи цæуы? – фæдылдзу.

- 1) Хæстон лæджы гæртæ чи хæссы? 2) Агуыри дур кæм кæнынц?
- 3) Хъæдмæ сугмæ чи цæуы? 4) Базары чи уæй кæны? 5) Аг цæмæй стауынц?
- 6) Кæрчытæ кæркдоны цæуыл бадынц? 7) Знаггад чи кæны?
- 8) Тæссармæ чи цæуы? 9) Тæргæйттæ чи кæны? 10) Къуырийы фыццаг бон цы хуыйны?
- 11) Йæ æрфгуытæ тарæй чи дары?

161 фæлтæрæн. Лæвæрд дзырдтæй найда кæнгæйæ, саразут вазыгджын дзырдтæ хуызæгмæ гæсгæ.

Хуызæг: Фæззæг – æрæгвæззæг, рагвæззæг, фæззыгæнд.

Зæрдæ, цæст, сæр, хорз, фыд, хос, хъæд, арм, дур, куыст, уазæг, арæн.

162 фæлтæрæн. Рафыссут вазыгджын дзырдтæ. Зæгъут, куыд арæзт æрцыдысты.

1. Раджы уæйыгмæ лæस्कъдзæрæн
Иу мæгуыр лæг цард.
Нал уыд мæгуыр лæг йæ сæрæн,
Удхарæй йæм мард.
Адæммæ кæм нæу фыдзæрдæ
Иуцæстон сæтой! -
Хоры къутуйау йæ тæнтæ,
Бинаг был – кæфой (Хетæгкаты Къ.).

2. Хъæлдзæг æмæ рухсы цæстæнгас дæттынц
Рæсугъд æмæ диссаджы уæлхох быдыртæ.
Сæ фарсмæ сæ мидбылты худгæ лæууынц
Кæм цинхуыз къуылдымтæ, кæм райгæ къуыбыртæ. (Гæдиаты Ц.).

3. Бахызт ус, ныддæлгом мардыл, донау цæстысыг цæуы:
«Баззад уæууагæй дæ сау хо, – ныр кæй нал тавдзæн дæ уынд!
Уый куыд мæрдфынæй дæ, скæс-ма, дуне сар кæны дæуыл,
Арв йæ мигъдзыккутæ тоны, арв хæкъуырццæгæй кæуы.
Уæ нæ ныфсы хох, нæ мæсыг, уæ нæ сæрхуызой, нæ уарт,
Тохы знæт домбай куы уыдтæ, арвæрттывд куы уыд дæ кард,
Дæу куы никуы саста ничи, уæ нæ тохвæдисы арт,
Уæд куыд бадон ис дæ хъару, уæд куыд бацыбыр дæ цард?»
(Æгъуызаты И.)

Дзырды бындур дывæр кæныны руаджы цы вазыгджын дзырдтæ арæзт цæуынц, уыдон фыссын хъæуы дефисимæ: *зына-нæзына, цъыс-цъыс, хæдзари-хæдзар, къæр-къæр, урс-урсид*.

Ахæм дзырдтæй фæсæфтуантæ кæнæ æндæр бындурты руаджы ног дзырдтæ арæзт куы цæуой, уæд сæ фыссын хъæуы æнæ дефисæй: *цъыс-цъысаг, къæркъæргæнæг, зырзырæг*.

Мивдисджыгæй фæсæфтуантæ *-æг, -æн, -д, -т, -ст* æмæ æндæрты руаджы цы дзырдтæ арæзт сты, уыдон номдартæ кæнæ æндæр ныхасы хайттимæ аразынц вазыгджын дзырдтæ æмæ сæ фыссын хъæуы æмхæстæй: *хорæрзад, лæгæвзæрст, хорхæссæг*.

163 фæлтæрæн. Рафыссут хъуыдыйæдтæ, кæм хъæуы, уым дзырдты дефис æвæргæйæ.

1) Ацæмæзæн уарзондзинад йе уæнгты куы ахъары, Агуындæ рæсугъд дæр, лæппуйы ауынгæйæ, уарзондзинадæй куы базырзыр кæны (Нарты кадджытæ). 2) Сырдон æхсæв бонмæ фæгæрттгæртт кодта уазал уаты («Ирон æмбисонды хабæрттæ»). 3) Фыдæх адæм ххæххæдтой Бесæйы æмæ ныр йæ фæдыл гурай гурмæ цæуынц («Ирон таурагътæ»). 4) Уыцы рацу бацу, уыцы зылд, уыцы фарст фæкодта, фæлæ ницы бафтыд йæ къухы: иу уынаг нæ фæци уымæн йе 'фсымæры («Ирон таурагътæ»). 5) Тагъд тагъд – йæ улæфт, мæлæтдзаджы улæфтау, Зæхмæ ныккасти, рызтысты йæ былтæ (Хетæгкаты Къ.). 6) Тугæй сырх сырхид Хъобаны дон адардта, Сакъадæхтæй дзы ныббадтысты мæрдтæ... (Хетæгкаты Къ.) 7) Дыргъ-

ты цахæарадæттæй цыбар цыбыр кодтой, ног чи æртахт дард хуссай-
раг бæстæтæй, уыцы мæргътæ (Епхиты Т.). 8) Сæ алыварс цы тугдзых
сынтытæ ратæх батæх кæны, уыдон сын сæ мидуавæрма мачердыгæй
фæныхылдтаиккой, уый зын бауырнæн у (Хъодзаты Æ.). 9) Цъæх цъæхид
адардтой нæ фæзтæ, æрттывта дидинаг, дзæбæх æфтыдтой ног сыфтæр
бæлæстæ, парахат улæфыди зæхх (Цæгæраты М.). 10) Абон хъус хъус
кæй дзурынц, уый сомбон хъæрæй дзурын райдайдзысты (Æмбисонд).
11) Бирæ радзур бадзуры фæстæ Дзанайты Тохти загъта (Гæдиаты С.).
12) Йæ хуыз рафæлиив бафæлиив кодта, йæ къухты æнгуылдзтæ зыр зыр
кодтой (Гæдиаты С.).

**164 фæлтæрæн. Рафыссут вазыгджын дзырдтæ, сбæрæг сын
кæнут сæ морфемон арæзт.**

1) Мидаггаг хъæуы иу-цыппар хæдзарæй цардысты Кодзыртæ
хъæугæрон. 2) Цы уыдысты, уымæй номхæссæн уыдысты цыфæнды куысты
дæр. 3) Мæгуыр мыггаг хæхбæсты зæхцух, донцух куы нæ уайд, уæд мæгуыр
дæр нæ уайд. 4) Узæлыд дыууæ зæрондыл æмæ сæ дардта сæ чынды, уый дæр
лæджыхæдджын сылгоймаг, Тохтæйы бинойнаг Рубайон. 5) Иуæрдыг
уыдаиккой Тохтæйыл æви дзы æфсæрмы кодтой, науæд тæрсгæ, уымæн
дæсны нæ дæн, фæлæ хосгæрдæн уыдаид, уæд хуымгæрдæнæй зæгъай,
акæс, æмæ Тохтæйы уыгæрдæнтæ карст æмæ мæкъуыл амад, йæ хуымтæ
раздæр угæсгонд. 6) Æхсары сæрыл ныххæцыдаиккой, æмæ уæд та сар сæ
къона кодта, цынæ ис фыдбылыз, миййаг, асайгæйæ сын уæд æгæрыстæмæй
мæсыг дæр нæ уыди, сæ сæр кæм бафснайдтаиккой. 7) Къæсæрма дæр
æй нал ауагътой ракасын æд хæдзарвæндаг Тотыратæ, йæ мыггагмæ дæр
ын æрхæвыдысты. 8) Мыггагыскъуыдæй кæй аирвæзтысты, уый дæр
сын стыр хæрзиуæг уыди. 9) Æхсар бæрæггæнæг лæгнымæцæй уыди, мæ
хуртæ, раджы заманы, цард бæрæггæнæг зæхфылдæрæй æмæ исбонæй, лæг
бæрæггæнæн та æгъдауæй. 10) Фæлæ кæм вæййынц иудадзыг царды бонтæ
амондæй, хурджын уалдзагау, хаттæй-хатт схызынц тымыгъæнамондæй
зымæгау (Беджызаты Ч.).

**165 фæлтæрæн. Вазыгджын дзырдтæ рафыссут хицæн къордтæй
сæ арæзтмæ гæсгæ: 1) бындуртæ кæм нæ аивтой, 2) дыккаг бынду-
ры æмхъæлæсон кæм аивта, 3) бындурты æхсæн иугæнæг хъæлæсон
кæм фæзынд, 4) бындуртæ фæлхатгонд кæм сты, 5) фыццаг бындуры
кæронæй æмхъæлæсон кæм ахауд.**

Хæссынхъом, барвæндон, чыртæ-чыртæй, худаистæй, къахыдарæс, хæрзконд, цæстахадгæ, рахъуыды-бахъуыды кæнын, саузым, маейрухс, зымæгваг, лæджыхæдджын, лæггадгæнæг, комкоммæ, дзыррдзæугæ, æхсæвиуат, митвæлурс, химидаг, сæумæцъæхæй, цæххъуаг, гæрзарæхст, номдзыд, дыууадæс, удагас, уырдыгыстæг, топпæхсæг, хуызисæг, сидзæргæс, хæрзгæнæг, æгъдаухал, хæдзарвæндаг, хъæубæстæ, хуымгонд, æрдхæрæн, куыствæллад, кæлкæлгæнгæ, изæрдалынг, цавддур, сæрæмбæрзæн, къухæхсæн, хъæлхъæлаг, къулæмбæрзæн, ныфсхаст, цардыссæст.

166 фæлтæрæн. Диктант.

Æхсар бæрæггæнæг лæгнымæцæй уыди, мæ хуртæ, раджы заманы, цард бæрæггæнæг зæхфылдæрæй æмæ исбонæй, лæг бæрæггæнæн та æгъдауæй. Æгъдауыл мард уыдысты фыдæлтæ, царды сæрфад аразæг дæр æгъдæуттæй. Æмæ уæдæ æндæр куыд уыдаид, паддзах уыдон нæ зыдтой, æлдар иннæ ахæм, хицау æмæ закъон та æрхæсгæ сты нæ бæстæм. Уæд та хицау – мыггаджы хистæртæ, закъон – нæ хохбæсты æгъдæуттæ, уыдонæй цардысты, уæдæ цы, чи ахызтаид æгъдауы сæрты, уыцы быны сæфт чи уыдаид, фæлæ тыхджынаæн цы нæ 'нтысы – æгъдауы сæрты дæру ахызти, йæ зæрдæ куы загътаид, уæд, æмæ йын батадаид, æвæдза, æгъдауы сæрыл карздæр дзурæг кæддæриддæр тыхджын уыди.

Цæй, дардыл цы нывæндон ныхас, таурагъæн райдайын хуыздæр у йе 'цæгæй.

Æгуыдзæг мыггагыл мыййаг нæ хыгътой нæ Мæсгуыты хъæу, нæ, æппæт нæ Мæсгуыты бæстæ дæр Æлбеджы мыггаджы. Лæгифтонг, гæрзифтонг уыди Æлбеджы мыггаг, цы ма хъуыди цæрынаæн уæдæ æмæ хæрынаæн ахæм мыггаджы. Цардысты Æлбегатæ дæр, уæдæ цы, алцæмæй фагджынай. Цардæй бухъхъытæ кодтой. Бон сын куывдæн уыди, æхсæв та чынзæхсæвæн, афтæмæй цардысты сæ рындзыл, уæлæ акæсæны сæрмæ ныр дæр ма куы зынынц сæ мæсгуыты, сæ хæдзæртты бындзæфхæдтæ, кæлдтытæй.

Фæлæ кæм ваййынц иудадзыг царды бонтæ амондæй, хурджын уалдзæгау, хаттæй-хатт схъызынц тымыгъæнамондæй зымæгау. Æрзылд æнамонды тымыгъ бонтæ Æлбеджы мыггагыл дæр. Ахæм æнамонды тымыгъ бонтæ, æмæ Æлбеджы мыггагæн йæ кой дæр ныддымдтой. (Беджызаты Ч.)

Уырыссаг æвзагæй раджы (20-æм æнусы размæ) цы дзырдтæ æрбафтыдысты, уыдонæн сæ мырты сконд зынгæ аивта, æмæ сæ фыссын хъæуы, ныхасы куыд ныффидаг сты, афтæ: *пец, стъол, армукъа, къабуска, капекк*.

Изнæ дзырдтæ фыссын хъæуы, уырыссаг æвзаджы куыд фысгæ сты, афтæ; ивддзинæдтæ ис æрмæст дзырдты кæрæтты: а) æнæцавдон **а** – йы бæсты фыссын хъæуы **æ**: *кофтæ, картæ*; æ) **ия** – ирон æвзаджы **я** ахауы: *автономи, биографи, электрофикаци*; б) **ие** – ирон æвзаджы **е** ахауы: *расписани, операци*; в) **ея** – ирон æвзаджы фыссын хъæуы **ей**: *галантерей, батарей*. Фæлæ: *Александрия, Византия, София, кукла, идея*.

Уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ дзырдты интернационалон суффикстæ **-ал, -ар, -ист** æ.æнд. фыссын хъæуы æнæивгæйæ: *социалистон, планетарон, коммунар, журналист*.

167 фæлтæрæн. Арбайсгæ дзырдтæ ахицæн кæнут дыууæ къордыл: 1) раджы æрбайст, 2) 20-æм æнусы 20-æм азты фæстæ æрбайст.

Абазур, асыкк, бактери, букинист, вазæ, документалон, абитуриент, авиаци, булкъон, ведра, дефект, зест, къамод, абстракци, афтек, кас, банкæ, къантор, завод, къандзол.

168 фæлтæрæн. Аркæсут æрбайсгæ дзырдтæм æмæ зæгъут, цавæр ивддзинæдтимæ ныффидаг сты ирон æвзаджы раджы æрбайст дзырдтæ.

Къанау, цайдан, къамод, быргад, æвдæкат, гузи, капекк, картоф, къухнæ, къалбас, къалос, къантор, къаффетт, къупецаг, пъагон, пъалет, пъæлицæ.

Дамгъæтæ *э, ю, я, ж, ш, щ* фыссын хъæуы уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ дзырдты, стæй уыдонæй арæст дзырдты: *этажерка, бюро, январь, ёлка, шофыр, шахта, базальт, пьеса, съезд*.

Сæ кæроны *ь* (фæлмæны нысан) цы дзырдæн ис, уыдонмæ æмхъæлæсонæй райдайгæ морфемæтæ æфтыд куы æрцауой, уæд *ь* фыссын хъæуы: *дизель – дизельтæ, дизельмæ*; фæлæ хъæлæсоны размæ *ь* фыссын нæ хъæуы: *дизелæй, дизелы*.

Æрбайсгæ дзырд æмхъæлæсонты къордыл куы фæуа, уæд бирæон нымæцы фæсæфтуан *-т* æфтыд æрцауы комкоммæ дзырды бындурмæ (ома се 'хсæн эпитетикон (бавæргæ) хъæлæсон нæ фæзыны): *артист – артисттæ, шарф – шарфтæ, пацифист – пацифисттæ*; фæлæ: *лент – ленттæ, курс – курсытæ, темп – темпытæ*.

Хъæлæсонтыл фæугæ æрбайсгæ дзырдтæй æндæр формæтæ арæст цæуынц æфтæ:

а) *æ*-йыл фæугæ дзырдмæ фæсæфтуан *-аг* бафтаугæйæ, дыууæ хъæлæсоны 'хсæн фæзыны *й*: *Вена – венæйаг, Европа – европæйаг, Рига – ригæйаг*;

æ) *и*-йыл фæугæ дзырдтæм фæсæфтуантæ бафтаугæйæ, фылдæр хатт *и* нæ ахауы: *Итали – италиаг, Ази – азиаг, астрономи – астрономион*. Иуæй-иу дзырдтæ фыссæн ис дыууæ хуызы (*и*-имæ æмæ æнæ уымæй): *филологион – филологон, морфологион – морфологон, философион – философон*.

Æмхъæлæсонтæ *г* æмæ *к*-йыл цы сæрмагонд нæмттæ фæвæййынц, уыдонæн гуырынон хауæны фыссæн ис дыууæ хуызы: *Гамбург – Гамбургы – Гамбургжы, Владивосток – Владивостоки – Владивосточы*.

Интернационалон бындуртæй арæст уырыссаг мивдисджытæ ирон æвзагмæ тæлмацгонд цæуынц вазыгджын мивдисджыты хуызы: *спекулировать – спекуляци кæнын, оперировать – операци кæнын, апеллировать – апелляци кæнын*.

Уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ нæмттæ, фыдынæмттæ, мыггагтæ фыссын хъæуы, уырыссаг æвзаджы куыд фыст цæуынц, æфтæ: *Михаил Юрьевич Лермонтов, Оноре де Бальзак, Нодар Думбадзе*. Фæлæ: фыды нæмттæн фыссæн ис æндæр хуызы дæр: *Михаил Юрьийы фырт Лермонтов*.

169 фæлтæрæн. Дзырдты рæнхъытæ баххæст кæнут фæндзгай дæнцагæтæй. Зæгъут, цавæр миниуджытæм гæсгæ иугонд сты къордты.

- 1) Трактористтæ, контракттæ...
- 2) тюльтæ, рольмæ...
- 3) артиклæй, артелæн...
- 4) агитаци кæнын, асфальт кæнын...

170 фæлтæрæн. Лæвæрд дзырдтæй фæсæфтуанты руаджы саразут ног дзырдтæ. Сæ растфыссынад сын бамбарын кæнут.

Хуызæг: орфографи – орфографцион.

Мæскуы, Украинæ, Чехи, Чукоткæ, Америкæ, Канадæ, Женевæ, Итали, идеологи, демократи, фонетикæ, ассамблей, истори, геологи, идейæ, галерей.

171 фæлтæрæн. Æрбайсгæ дзырдтæ фæхицæн кæнут къордтыл сæ растфыссынадмæ гæсгæ.

1) Бирæ регионалон разамонджытæ, уыдонимæ æз дæр, нырма хорз нæма рахатыдтой, Федерацийы Советы, Паддзахадон Советы, Президенты структураты æмæ федералон зылдты Президенты æххæстбарджын миновæртты æхсæн цавæр ахастдзинадтæ уыздæн, уый. 2) Мах хъуамæ ногæй саразæм промышленность. Статистикайы паддзахадон службæйы бæрæгтæнæнтæм гæсгæ афæдзы фыццаг æмбисмæ сæйраг экономикон бæрæгтæнæнтæй 89 регионы æхсæн ахсæм 15-æм бынат. 3) Регионы цæрджытæ Виктор Гермæны фырт Казанцевы хорз зонынд. 4) Энергетикон фæрæзтæй æнæзакъонæй пайда кæныны цаутæ раиртæстой милицæйы кусджытæ, адæмон хæдзарады 250 объекты сбæрæг кæнгæйæ. 5) Сабаты «Алани» йæхи фæзы хъаздæн Мæскуыйы «Локомотив»-имæ. Фыццаг зылды фæуæлахиз сты мæскуыйæгтæ – 1 : 0. 6) Ныридæгæн сбæрæг сты дыууæ фыццаг бынаты бацахсæг командæтæ. «Автодор»-æн ма цы дыууæ хъазты баззад, уыдонæй иу кæны уазæгуаты Таганроджы «Торпедо»-имæ. 7) Æрæджы РЦИ-Аланийы Журналистты цæдисы президиумы æмбырды ныхас цыд къорд ахсджиаг фарстыл: цæдисы уæнгты хыгъды æмæ фиддонтыл, райдиан организацитимæ бастдзинадыл, ветерантæн æххуысыл. 8) Космодром «Байконур»-æй уæрæсейæг орбиталон станцæ «Мир»-мæ атахт ракетæ-хæссæг «Союз», йемæ транспортон нау «Прогресс-М-43», афтæмæй (газет «Рæстдзинад»-æй).

1. Иугай дзырдтæ цыбыргонд цæуынц дыууæ хуызы: иугай дамгъæтыл æмæ уæнгтыл: *горæт – г., хъæу – хъ., грамм – г., фарс – ф.; æндæр – æнд., област – обл., доцент – доц., профессор – проф.*

2. Дывæргонд дамгъæты хуызы цыбыргонд цæуынц иуæй-иу дзырдтæ бирæон нымæцы формайы: *фæрстæ – фф., æнустæ – ææ., томтæ – тт.*

3. Цыбыргонд цæуынц дзырдты къордтæ дæр: *æмæ афтæ дарддæр – æ.а.д., æмæ æндæр ахæмтæ – æ.æнд.ах., æмæ æндæр(тæ) – æ.æнд.*

4. Дзырдтæ цыбыргондæй фысгæйæ, зæрдыл дарын хъæуы:

- дзырдæн нæй цыбыргæнæн хъæлæсон дамгъæйыл (иунæг дамгъæйы хуызы йæ куы нæ фыссæм, уæд): *ахæм – ах., хæдзарад – хæдз., æмбырдгонд – æмб.;*

- дзырды мидæг дывæргонд æмхъæлæсон куы уа, уæд цыбыргонд цæуы фыццаг æмхъæлæсоныл: *æххæст æмбырдгонд – æх. æмб., уырыс-саг æвзаг – уырыс. æвз.;*

- дзырды мидæг æмхъæлæсонты къорд куы уа, уæд цыбыргонд цæуы фæстаг æмхъæлæсоныл: *уацмыс – уацм., æмхъæлæсон – æмхъ.;*

- вазыгджын дзырдты цыбыргонд хайтты æхсæн æвæрын хъæуы де-фис: *æфсæнвæндаджы станцæ – æфс.-вæнд. станцæ, æддагбынатон хауæн – æд.-бын. хауæн;*

5. Аббревиатурæтæ сты дыууæ хуызы – мырон æмæ дамгъон: *ЦИПУ* (мырон, кæсæм «*ципу*»), *РЦИ* (дамгъон, кæсæм *ры-цы-и*). Аббревиатурæтæ фыссын хъæуы, кæройнаг мыр кæнæ дамгъæ куыд дзурæм, уымæ гæсгæ хъæлæсоныл кæнæ æмхъæлæсоныл фæугæ дзырдты кæрæттимæ: *ГЭС-ы, АИШ-ы, РЦИ-йы. УФ-йæн (гэсы, аишы, рыцыйы, уфыйæн).*

172 фæлтæрæн. Рафыссут скъуыддзаг, тексты мидис бамбарæн куыд уа, дзырдтæ афтæ цыбыр кæнгæйæ.

Диалекттæ æмæ ныхасыздæхтытæй хицæн кæнын хъæуы литературон æвзаг. Литературон æвзаг у, æвзаджы сæйрагдæр диалекты бындурыл арæзт чи у, фæлæ æппæт адæмæн дæр иумæйаг чи у, аив дзырды дæснытæ кæуыл бакуыстой, ахæм æвзаг. Литературон æвзагыл æнæмæнг хъуамæ уа фыссынад, стæй арæзт цæуы, грамматикæйы æмæ дзырддзæтты æвзагæн

цы фонетикон, грамматикон æмæ лексикон æгъдæуттæ æмæ закъонтæ сбæрæг кæнынц, уыцы нормæтæм гæсгæ. Уый хъуамæ уа раст, æхсæст, æвзаджы иннæ къабæзтимæ абаргæйæ хъуамæ уа аивдæр, хъæздэгдæр (Тахъазты Х.).

173 фæлтæрæн. Ныффыссут дзырдтæ аббревиатурæтæй.

Цæгат Ирыстоны паддзахадон университет, Уæрæсейы Федераци, Рæспубликæ Цæгат Ирыстон-Алани, Америкæйы Иугонд Штаттæ, Центрон комитет, профессионалон-техникон училище, Уæрæсейы Федерацийы Уголовон Кодекс.

174 фæлтæрæн. Сраст кæнут рæдыдтытæ.

Æм. инн. (æмæ иннæтæ), XIX – XX æн. (æнустæ), 23 – 24 ф. (фæрстæ), професс. Гагкайты Хъ. Е., доцен. Багаты Н.К., ирон фил. æмæ журналис. факульт., 1-аг курсы студент., ветеранты с. (совет), дæтт. хау. (дæттынон хауæн), хъæухæдз. Инс. (хъæуонхæдзарадон институт), лите. æвз. (литературон æвзаг), Къостайы уац. Æм. (уацмысты æмбырдгонд), Хусс. Ир. (Хуссар Ирыстон), туалл. ныхзд. (туаллаг ныхасыздæхт).

175 фæлтæрæн. Газетæй рафыссут мырон æмæ дамгъон аббревиатурæтæ, ныффыссут сæ фæрссаг хауæнты. Цавæр хицæндзинæдтæ бафиппайдтæ?

176 фæлтæрæн. Ныффыссут цыбыргондæй.

Æрдæгхæлæсон мыртæ, Цæгат Ирыстоны медицинон академи, Цæгат Кавказы технологион университет, 1 æмæ 2 томтæ, хъæды хæдзарад, автономон облæст, Рахизфарсы район, академик Исаты М.И.

177 фæлтæрæн. Бакасут Гуытъиаты Хъазыбеджы арæст Нарты кæдджыты æмбырдгондæй скъуыддзаг. Рафыссут, ирон орфографийы æгъдæуттæм гæсгæ цы дзырдтæ фыст не сты, уыдон; сæ фарсмæ сын фыссут раст варианттæ.

Нартæм мыдыбындзытæ куыд фæзынд

Нартæ сæ цард фылдæр ыстæры ’рвыстой. Фæцыдысты та иухатт лæгрæгъауæй дард ранмæ. Уæд нарти сылыстæг загъынц:

- Æвæдза, худинаг у махæн, иудадзыг нæ лæгты ’фтиæгтæм куы кæсæм, уæд. Исты ’рыфтиаг кæнæм нæхæдæг дæр.

- Цы хъуамæ 'рыфтиаг кæнæм? – фæрсынц иутæ.

- Кæдæм хъуамæ фæцæуæм? – загътой иннæтæ.

- Мах бон та цы у? – зæгъынц æртыггæтæ.

Уæд иу ацæргæ ус зæгъы:

- Сатанайы бафæрсæм.

Æртæ усы фæхицæн ысты 'мæ Сатанамæ фæцыдысты.

Бадзырдтой йæм:

- Сатана, бынаты дæ?

Сатана цæм рауад æмæ цæ фæрсы:

- Кæцытæ стут?

- Мах ыстæм, Сатана.

- Ц' ахсджиагæн уæ хъæуын?

Устытæ загътой:

- Хъæуыс нæ, хъæуыс. Нарты сылыстæг бауынаффæ кодтам: иугæндзон нæ лæгты 'фтиæгтæм æнхæлмæ ма кæсæм, фæлæ нæхæдæг дæр ысты сархайæм.

- Цы сархайын ис уæ зæрды?

- Нæ лæг-адæм ам не сты, се рцыдмæ мах та суджы цагъдтæ 'рласæм, сæ к'уых цын уымæй фенцондæр кæнæм.

Сатана зæгъы:

- Уæ фæндтæ мæ зæрдæмæ цæуынц. Агъæнут, æз дæр ацæуон уемæ.

Нарты сылыстæг æрымбырд сты. Араст ысты фæсхох иу тар хъæдмæ 'мæ цыл дымгæ систад. Дымгæ бæлæсты быныбынæй фæлдæхта, ахæм тыхджынæй дымдта. Нарты сылыстæг-адæм æрымбырд ысты иу рæттæм. Бæлæстæй сæхи хъахъхъæдтой. Кæсынц æмæ бæлæсты бынтæй бындзытæ тæхы, сæ гуыв-гуыв цæуы. Бындзытæ кæцæй тахтысты, уырдаæм фæкомкоммæ ис Сатана 'мæ мыдадзы кæрдихтæ ауыдтæ. Бацыди цæм æввахс, систа дзы йæ к'уухмæ, адардта йæ йе взагыл æмæ йæм хорз фæкасти. Иннæ устытæн дæр дзы авæрдта 'мæ адджын мыд сæ зæрдæмæ тынг фæцыди. Сатана зæгъы:

- Сугты бæсты адон куы фæхæссиккам, уæд æвзæрдæр нæ уайд.

Устытæ Сатанайы фæрсынц:

- Чи 'рымбырд кæндзæни уыйбæрц бындзытæ, стай цæвгæ кæнынц.

Сатана зæгъы:

- Ам изæрмаæ баззайæм æмæ æмæ цæ изæры ахæсдзыстæм. Уæдмæ сæ бынаты 'рымбырд уыдзысты.

Изæрма Нарты сылыстæг базадысты хъæды. Изæры бæрзбæласы цъæрттæ хатæлыстыгъд фæкодтой, кæрæдзимæ цæ фæбастой æмæ цæ

чыргæдтæ фæцарæзтой. Уыцы чыргæдты 'вгæнын байдыдтой бындзы-
ты. Бамбæрзтой чыргæдтæн сæ сæртæ 'мæ цæ сæ хæдзæрттæм æрхастой.
Мыдыбындзытæ сбирæ сты 'мæ фæзгъæр мыдæй дзаг кодтой чыргæдтæ.
Нарты сылыстæджы бындзытæ нæмгæ дæр фæкодтой æмæ снаерстысты
сæ къухтæ, сæ къæхтæ, сæ цæсгæмттæ.

Нарты зæрæдтæ зæгъынц:

- Цы диссаг у, Нарты сылыстæг хъæдмæ ку' ацыдысты, уæдæй фæс-
тæмæ цавæр нард сысты?

Нарты сылыстæг мыд лæдæрстой æмæ йæ нуæзтыл кодтой, мыда-
мæстытæ арæзтой, афтæмæй Нарты зæрæдтæм зылдысты (Нарты
каджытæ).

ДЗЫРДТЫ АЕВЗÆРСТЫ СХЕМÆТÆ

Фонетикон æвзæрст

1. Рахицæн кæнын уæнгтæ, бацамонын уæнгты нымæц.
2. Равдисын, дзырд иу рæнхъæй иннæмæ куыд ахæссæн ис, уый.
3. Равдисын цавды бынат.
4. Хъæлæсон мыртæн характеристика раттын: цавдон / æнæцавдон, тыхджын / лæмæгъ.
5. Æмхъæлæсон мыртæн характеристика раттын: зылангон / æзылангон, цавæр дамгъæтæй æвдыст сты.
6. Бацамонын мыртæ æмæ дамгъæты нымæц.

Хуызæг: Дæуимæ¹ сæфы дунейы истори. (*Хаджеты Таймураз*)

Дæуимæ. Дæ-уи-мæ – 3 уæнджы, цавд хауы 2-аг уæнгыл; иу рæнхъæй иннæмæ йын ахæссæн ис афтæ: дæ-уимæ, дæуи-мæ.

Д [д] – æмхъæлæсон, зылангон

Æ [æ] – хъæлæсон, лæмæгъ, æнæцавдон

У [у] – æмхъæлæсон, зылангон (сонорон)

И [и] – хъæлæсон, тыхджын, цавдон

М [м] – æмхъæлæсон, зылангон

Æ [æ] – хъæлæсон, лæмæгъ, æнæцавдон

6 дамгъæйы, 6 мыры

Орфографион æвзæрст

1. Рафыссын дзырд.
2. Бавæрын цухгонд дамгъæтæ кæнæ байгом кæнын къæлæттæ.
3. Бацамонын орфограммæ.
4. Бахахх кæнын орфограммæ.
5. Бамбарын кæнын растфыссынад.
6. Æрхæссын дæнцæгтæ ацы орфограммæимæ.

Хуызæг: Арв ф...р(дт, тт)ы...та.

Ферттыфта – мивдисджыты растфыссынад. 1) Разæфтуанты растфыссынад. Лæмæгъ хъæлæсонын фæугæ разæфтуан æфтыд куы æрцауы лæмæгъ хъæлæсонæй райдайгæ уидагмæ, уæд лæмæгъ хъæлæсонтæ æлвæст æрцауынц æмæ раттынц *е: фæ+æмбæлын – фембæлын*,

фæ+æхсын – фехсын. 2) Дывæргонд æмхæлæсонты растфыссынад дзырды уидаджы. Дзырдæн йе скондмæ гæсгæ равзарæн куынæ уа, цавæр æмхæлæссон дзы дывæр кæны (зылангон æви æзылангон), уый, уæд фыссын хъæуы æзылангон æмхæлæссонтæ: *æппын, уæрыкк.* 3) Æмхæлæсонты кьордты растфыссынад. Хатгай æзылангон æмхæлæссоны фарсмæ лæууæг зылангон дæр фæхъуысы æзылангонай (ассимиляцигонд æрцæуы). Дзырд айвын хъæуы афтæ, цæмæй дызæрдыггаг æмхæлæссоны фæстæ уа хъæлæссон: *ферттивта – ферттивын, бамбæрзта – бамбæрзын, базтæ – базы.* 4) Мивдисджыты ивгъуыд афоны цæсгомон формæты растфыссынад. Мивдисæджы ивгъуыд афоны бындур *-вд* кæнæ *-гъд*-йыл куы фæуа, уæд цæсгомон формæты *д* ахауы: *судзын – сыгъд – сыгъта, фæливын – фæлывд – фæлывта.*

Морфемон æвзæрст

1. Сбæрæг кæнын, дзырд цавæр ныхасы хай у, уый.
2. Ивгæ дзырдæн рахицæн кæнын йæ кæрон, сбæрæг кæнын кæроны нысаниуæг.
3. Бацамонын дзырды бындур.
4. Рахицæн кæнын уидаг (уый тыххæй ссарын хъæуы æмуидагон дзырдтæ).
5. Рахицæн кæнын разæфтуантæ æмæ фæсæфтуантæ; бацамонын дзырдтæ æндæр уидæгтимæ, фæлæ ацы разæфтуантæ æмæ фæсæфтуантимæ.

Хуызæг: Ахуыргæндтæй² иу.

Ахуыргæндтæй – номдар иртæстон хауæны бирæон нымæцы формæйы. Кæрон *-æй*.

Бындур *ахуыргæндт-*.

Уидæгтæ *ахуыр-*, *гæн-* (ахуыр кæнын).

Фæсæфтуантæ: *-д* (хæрын – хæр-д, хуыйын – хуы-д), бирæон нымæцы фæсæфтуан *-т* (бон – бон-т-æ, чиныг – чингуы-т-æ).

Морфологион æвзæрст

Сæрмагонд ныхасы хайттæ

Фыццагдæр бацамонын хъæуы ныхасы хай æмæ йæ иумæйаг грамматикон нысаниуæг, раттын фарст, бацамонын дзырды райдайæн формæ (кæд ис, уæд). Уый фæстæ бацамонын:

– номдартæн: сæрмагонд у æви иумæйаг; цавæр хауæны, нымæцы формæйы ис;

– мивдисджытæн: хуыз арæзмæ гæсгæ (хуымæтæг æви вазыгджын); æххæст æви æнæххæст хуыз; цæугæ æви æдзæугæ; цавæр здæхæны (æргомон, бадзырдон, бæллиццаг, фæдзæхстон), нымæцы, афоны, цæсгомы формæйы ис;

– миногонтæн: миниуæгæвдисæг æви ахастæвдисæг; бæрцбарæн (кæд ис, уæд);

– нымæцонтæн: хуымæтæг, вазыгджын æви амæд; бæрцон, ди-хон, рæнхон æви мурон; цавæр хауæны æмæ нымæцы (кæд сты, уæд) формæйы ис;

– фæрсдзырдтæн: хуыз нысаниуæгмæ гæсгæ; бæрцбарæн (кæд ис, уæд);

– номивджытæн: хуыз нысаниуæгмæ гæсгæ, цæсгом æмæ æххæст кæнæ цыбыр формæ (цæсгомон номивджытæн); цавæр хауæны æмæ нымæцы (кæд сты, уæд) формæйы ис;

– миногмитæн: нысаниуæг, цавæр фæсæфтуаны фæрцы арæст у, афон;

– фæрссагмитæн: нысаниуæг, цавæр фæсæфтуаны фæрцы арæст у.

Уый фæстæ бацамонын хъæуы ныхасы хайы синтаксисон функци, йæ растфыссынады хицæндзинæдтæ.

Хуызæг: Цы удвидар басгуыхт нæ дзырды³ фарн, уастæн! (*Хъодзаты Ехсар*) *Дзырды* – номдар, æвдисы предмет, (цы?) *дзырд*; райдайæн формæ – *дзырд*, нумайаг, гуырынон хауæны, иуон нымæцы; бæрæггæнæн.

Дæ рухс къæсæрыл ма ’рбауадз³ фыдгулы... (*Джыккайты Шамил*)

Æрбауадз – мивдисæг, æвдисы архайд, (цы ми бакæн?) *æрбауадз*; райдайæн формæ – *æрбауадзын*, æххæст хуыз, цæугæ, фæдзæхстон здæхæны, иуон нымæцы, нырыккон афоны, 2-аг цæсгомы; зæгъинаг (*ма ’рбауадз*).

Дæ зæронд³ мад у ацы зæххы къори. (*Хаджеты Таймураз*)

Зæронд – миногон, æвдисы предметы миниуæг, *мад* (цавæр?) *зæронд*; миниуæгæвдисæг, бындурон бæрцы; бæрæггæнæн.

Бибыцмæ, дам, æртæ³ бæлоны уыд... (*Ходы Камал*)

Æртæ – нымæцон, æвдисы бæрц, (цал?) *æртæ*; райдайæн формæ – *æртæ*, бæрцон, хуымæтæг; сæйрат (номдаримæ иумæ – *æртæ бæлоны*).

Зынынц дæрддзæфæй³ стæлытæ фæлурсæй³. (*Хъодзаты Ехсар*)

Дæрддзæфæй – фæрсдзырд, æвдисы архайды миниуæг, *зынынц* (кæцæй?) *дæрддзæфæй*, фадатон; бынаты фадат.

Фæлурсæй – фæрсдзырд, æвдисы архайды миниуæг, *зынынц* (куыдæй?) *фæлурсæй*, бæрæггæнæн фæрсдзырд; архайды хуызы фадат.

Макай³ раз ды макуы у къæмдзæстыг,

Макуыдæр мæм³ уайдзæфгæнгæ³ скæс... (*Бестауты Гиуæрги*)

Макай – номивæг, (кай?) *макай*, райдайæн формæ – *мачи*, æппæрцæг, гуырынон хауæны; бынаты фадат (фæсæвæрдимæ иумæ – *макай раз*).

Мæм – номивæг, (кæмæ?) *мæм*, райдайæн формæ – *æз*; цæсгомон, цыбыр хуыз, арæзтон хауæны, иууон нымæцы; æххæстгæнæн.

Уайдæфгæнгæ – мивдисæджы бæлвырд формæ – фæрссагми, бæрæг кæны архайды миниуæг, (куыд?) *уайдæфгæнгæ*, *уайдæф кæнын* + *гæ*; архайды хуызы фадат.

Публицистикон ныхас у аргъгæнæг³, истæмæ сидæг.

Аргъгæнæг – мивдисæджы бæлвырд формæ – миногми, бæрæг кæны архайæджы миниуæг, (цавæр?) *аргъгæнæг*, *аргъ кæнын* + *æг*; нырыккон афоны; амад номон зæгъинаджы хай (*у аргъгæнæг*).

Æххуысгæнæг ныхасы хæйттæ

1. Бацамонын ныхасы хай.

2. Бацамонын: а) разæвæрд æмæ фæсæвæрдæн – цавæр хауæнимæ æмбæлынц;

æ) бæттæгæн – бабæтгæ у æви домгæ; б) хайыгæн – йæ хуыз нысаниуæгмæ гæсгæ.

Хуызæг: Хъæлдзæг, хъазæн дзырд уды не³ 'ндавы... (*Цæрукъаты Алыксандр*)

Не (*нæ*) – хайыг, æппæрцæг; хуымæтæг мивдисæгон зæгъинаджы хай (мивдисæгимæ иумæ – *не* 'ндавы).

Нæдæр³ лæгъз бæрæг и, нæдæр тæссар. (*Хъодзаты Æхсар*)

Нæдæр – бæттæг, иу кæны бабæтгæвазыгджын хъуыдыйады хæйттæ, бабæтгæ, иугæнæг, вазыгджын (*нæ* + *дæр*), фæлхатгæнгæ.

«Æнæ³ 'взаг æй, æнæ 'взаг»,

Искæнунцæ 'й сæ кустаг. (*Багъæраты Созур*)

Æнæ – разæвæрд, æмбæлы номон хауæны æвæрд номдаримæ; номдаримæ иумæ – амад номон зæгъинджы хай (*æнæ* 'взаг æй).

Хъæуы цæлхдуры уæлæ³ слæууын, –

Уæлдæрмаæ сæххæсдзæн дæ къух. (*Ходы Камал*)

Уæлæ – фæсæвæрд, бынаты ахастыгæ бæрæггæнæг, æмбæлы гуырынон хауæны æвæрд номдаримæ; номдаримæ иумæ – бынаты фадат (*цæлхдуры уæлæ*).

1. *Абаев В.И.* Краткий грамматический очерк осетинского языка / Осетинско-русский словарь. Изд-е 3. Под редакцией А.М. Касаева. М., 1952.
2. *Багаев Н.К.* Грамматика осетинского языка. Орджоникидзе, 1963
3. *Багаев Н.К.* Современный осетинский язык. Ч. 1. Орджоникидзе, 1965.
4. *Багаты Н.К., Тахъазты Х.А.* Ирон орфографион дзырдут. Дзæуджыхъæу, 2002.
5. *Боцоев Е.Е.* Теоретические аспекты осетинской орфографии. Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. Владикавказ, 2010.
6. *Габараев Н.Я.* Морфологическая структура слова и словообразование в современном осетинском языке. Тбилиси, 1977.
7. Грамматика осетинского языка. Т. 1. Орджоникидзе, 1963.
8. *Гуриев Т.А.* Влияние русского языка на развитие осетинской лексики. Орджоникидзе, 1962.
9. *Джусойты К.Г., Дзодзыккаты З.Б., Цопанты Р.Г.* Нырыккон ирон æвзаг. Дзæуджыхъæу, ЦИПУ-йы рауагъдад, 2010.
10. *Дзодзыккаты З.Б.* Нырыккон ирон æвзаг (фонетикæ, лексикæ æмæ фразеологи, дзырдарæст). Ахуыргæнаен чиныг уæлдæр ахуыргæнандæттæ студенттæн. 2 рауагъд. Дзæуджыхъæу: ЦИПУ, 2019.
11. Ирон орфографи æмæ пунктуацийы æгъдæуттæ. Дзæуджыхъæу, 2003.
12. *Исаев М.И.* Очерк фонетики осетинского литературного языка. М., 1959.
13. *Камболов Т.Т.* Очерк истории осетинского языка: Учебное пособие для вузов. – Владикавказ: Ир, 2006.
14. *Медойты Б.* Ирон æвзаджы фонетикæ, графикæ, орфографи æмæ орфоэпи. Цхинвал, 1993.
15. *Хъуылаты Г.* Ирон æвзаджы орфографи æмæ дзырдут. Дзæуджыхъæу, 1956.
16. *Цопанты Р.Г.* Ирон æвзаджы стилистикæ æмæ ныхасы культурæ. Дзæуджыхъæу: ЦИПУ, 2019.
17. *Шегрен А.М.* Осетинская грамматика. СПб, 1844.

Учебное издание

КУДЗОВЕА АНЖЕЛА ФЕДОРОВНА

ПРАКТИКУМ ПО ОСЕТИНСКОМУ ЯЗЫКУ. ОРФОГРАФИЯ

Учебное пособие

Компьютерная верстка **Е. В. Осипова**

Подписано в печать 03.07.2020. Лицензия ЛР № 020218.
Формат бумаги 60х84^{1/16}. Бум. офс. Гарнитура шрифта «Times».
Печать на ризографе. Усл.п.л. 6,75. Уч.-изд.л. 6,27.
Тираж 300 экз. Заказ № 14.

*Издательско-полиграфический центр ФГБОУ ВО «СОГУ»,
362025, Республика Северная Осетия-Алания, г. Владикавказ, ул. Ватутина, 46.*

